

Εμπειρική διερεύνηση της υποτροπής στο πλαίσιο του ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων

Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις

Ελένης Κοντοπούλου, Διδάκτορας Εγκληματολογίας
Παντείου Πανεπιστημίου

Κωνσταντίνου Πανάγου, Διδάκτορας Νομικής ΕΚΠΑ
Έλλης Ανίτση, Υπ. Διδάκτορας Εγκληματολογίας
Παντείου Πανεπιστημίου

Μάρθας Λεμπέση, Υπ. Διδάκτορας Εγκληματολογίας ΕΚΠΑ

Επιστημονικά Υπεύθυνη: Χριστίνα Ζαραφωνίτου,
Καθηγήτρια Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου,
Πρόεδρος του ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ

Η υποτροπή των αποφυλακισμένων αποτελεί ζήτημα που δεν έχει τύχει συστηματικής εμπειρικής διερεύνησης στην Ελλάδα. Κατόπιν τούτου, επισημαίνεται πρωτίστως η περιορισμένη γνώση αναφορικά με τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου στη χώρα μας. Παράλληλα, η επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας αναδεικνύει την επικέντρωση των εγκληματολόγων κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην εξέταση σχετικών παραγόντων «διακινδύνευσης», αλλά και «προστατευτικών» παραγόντων. Με την παρούσα εμπειρική έρευνα επιδιώκεται ο εντοπισμός και η ανάδειξη τέτοιων παραγόντων σύμφωνα με το βίωμα και τις προτάσεις αποφυλακισμένων.

Recidivism of ex-prisoners is an issue that has not been researched adequately in Greece. As a consequence, there is limited knowledge regarding the quantitative and qualitative features of the phenomenon in our country. In parallel, the review of the international literature indicates an intensive focus of criminologists on risk and protective factors in recidivism during the last decades. The present study aims to identify such factors based on the experience and the proposals of ex-prisoners.

I. Πρόλογος

Σύμφωνα με τις σχετικές θεωρίες περί της ποινής, ο εγκλεισμός ενός δράστη σε κατάσταση κράτησης - όπως και κάθε ποινική κύρωση - στοχεύει στη γενική και ειδική πρόληψη (Κουράκης 2009: 9-10). Η υποτροπή αποτελεί ένα βασικό μέτρο για την αξιολόγηση της επιτυχίας ή αποτυχίας κάθε μέτρου της επίσημης κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στο έγκλημα (Ζαραφωνίτου 2004: 228). Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη των παραγόντων που σχετίζονται με αυτό το φαινόμενο αποκτά βαρύνουσα σημασία τόσο για την ανάπτυξη αποτελεσματικών πολιτικών πρόληψης όσο και για το σχεδιασμό κατάλληλων στρατηγικών για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι με βάση το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (1966), το «σφραγιστικό σύστημα προβλέπει μεταχείριση των κρατουμένων, ουσιαστικός σκοπός της οποίας είναι η βελτίωση και η κοινωνική επανένταξή τους» (άρ. 10 παρ. 3). Η κοινωνική επανένταξη στοχεύει - μεταξύ

άλλων - στην πρόληψη της υποτροπής του δράστη. Εφόσον κάτι τέτοιο επιτευχθεί, γίνεται λόγος περί «επιτυχημένης κοινωνικής επανένταξης»¹.

Τα ποσοστά υποτροπής δύνανται να προσδιοριστούν αντλώντας δεδομένα από τα επίσημα στοιχεία της αστυνομίας, των δικαστηρίων και των καταστημάτων κράτησης (official data) και τα δεδομένα από έρευνες αυτοαναφοράς (self-report data) [Ringland 2013· O'Donnell et al. 2008]. Εντούτοις, ο μελετητής των στοιχείων αναφορικά με την υποτροπή «δεν πρέπει να ξεχνά ότι το έγκλημα συνιστά εμπειρία ζωής» (Τσίγκανου 2016: 49). Για το λόγο αυτό, τα ποσοτικά δεδομένα είναι αναγκαίο να ενισχύονται με τα συμπεράσματα ποιοτικών ερευνών. Σε αυτό το πεδίο κινείται η παρού-

1. Βλ. το Εγχειρίδιο των Ηνωμένων Εθνών για την πρόληψη της υποτροπής και την κοινωνική επανένταξη των παραβατών, Μπφρ. Ν. Βαρβατάκου, 2012, σ. 7 [<http://www.epanodos.org.gr/web/guest/archike>] (το πρωτότυπο κείμενο διατίθεται στην ιστοσελίδα www.unodc.org).

σα μελέτη. Στην τελευταία παρουσιάζεται ένα βασικό μήμα της εμπειρικής έρευνας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Έργου με τίτλο «*Το φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Εμπειρικά δεδομένα και κατευθύνσεις για την αντεγκληματική πολιτική και την κοινωνική επανένταξη*». Το Έργο υλοποιήθηκε από το ΝΠΙΔ «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» υπό την επιστημονική ευθύνη της Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου Καθηγήτριας κ. Χ. Ζαραφώνιτου και με συντονίστρια τη Διευθύντρια της ΕΠΑΝΟΔΟΥ κ. Φ. Μηλιώνη. Η χρηματοδότηση του Έργου χορηγήθηκε από τον Όμιλο «Ελληνικά Πετρέλαια».

Πιο αναλυτικά, το ως άνω Έργο υλοποιήθηκε από τον Σεπτέμβριο του 2017 έως τον Δεκέμβριο του 2018 από ειδική ερευνητική ομάδα που συστάθηκε για αυτό το σκοπό (αποτελούμενη από τους συγγραφείς της παρούσας μελέτης) στο πλαίσιο της ΕΠΑΝΟΔΟΥ. Η υλοποίηση του Έργου περιελάμβανε δύο κύριες φάσεις. Κατά την πρώτη φάση (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2017), η ερευνητική ομάδα εστίασε στην εννοιολόγηση της υποτροπής με βάση την εθνική νομοθεσία, τις επίσημες εγκληματολογικές στατιστικές και την εγκληματολογική βιβλιογραφία. Επίσης, εξετάστηκαν τα μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου τόσο στην Ελλάδα όσο και το εξωτερικό. Η ομάδα προέβη επίσης στην επισκόπηση της σχετικής διεθνούς ερευνητικής εμπειρίας. Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκαν οι διαστάσεις της υποτροπής αποφυλακισμένων στην αλλοδαπή, όπως επίσης οι παράγοντες που συνδέονται με την υποτροπή με βάση εμπειρικές έρευνες και σχετικές θεωρητικές αναλύσεις. Στη συνέχεια, τα μέλη της ομάδας προέβησαν στην αναζήτηση στοιχείων αναφορικά με τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της υποτροπής δραστήων στη χώρα μας. Αφού διαπιστώθηκε η ανυπαρξία συστηματικών εμπειρικών ερευνών και ενδελεχών στοιχείων επί του θέματος από τις αρμόδιες αρχές, εξετάστηκε το κατά πόσο τα δεδομένα που τηρούνται στην ΕΠΑΝΟΔΟ με βάση τα στοιχεία που προσκομίζονται οι ωφελούμενοι δύνανται να αξιοποιηθούν ως μια στέρεα βάση για τη μελέτη της υποτροπής αποφυλακισμένων (Ζαραφώνιτου et al. 2018).

Εν συνεχεία, κρίθηκε απαραίτητη η διερεύνηση της πορείας των παραβατών κατόπιν της αποφυλακίσεώς τους με απώτερο στόχο την ανάδειξη όσων παραγόντων σχετίζονται με την υποτροπή και την αποχή τους από το έγκλημα με βάση την εμπειρία αποφυλακισμένων. Για το σκοπό αυτό, τα μέλη της ερευνητικής ομάδας προέβησαν στον σχεδιασμό μιας ποιοτικής έρευνας με εργαλείο τη συνέντευξη ιστοριών ζωής. Οι συνεντεύξεις και η ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων υλοποιήθηκαν κατά τη δεύτερη φάση του Έργου (από τον Μάιο έως τον Δεκέμβριο του 2018). Στο ερευνητικό υλικό που παρήχθη μέσω των εν λόγω συνεντεύξεων βασίζεται η παρούσα μελέτη. Σε ό,τι αφορά τη δομή της τελευταίας, στο πρώτο μέρος εξετάζεται η εννοιολόγηση της υποτροπής στο πεδίο της εγκληματολογίας. Επιπρόσθετα, συνομίζεται η διεθνής ερευνητική εμπειρία σχετικά με τους παράγοντες που συνδέονται με την τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων από τους δράστες ποινικών αδικημάτων (risk factors) και όσους ευνοούν την αποχή των αποφυλακισμένων από το έγκλημα (protective factors / desistance factors). Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται η μεθοδολογία και ένας βασικός όγκος των αποτελεσμάτων της ποιοτικής έρευνας που είχε ως στόχο τη διερεύνηση των επιβαρυντικών και των προστατευτικών παραγόντων για το φαινόμενο της υποτροπής με βάση το βίωμα, την ερμηνεία και τις προτάσεις των συμμετεχόντων. Στον επίλογο συμπυκνώνονται τα πρωταρχικά συμπεράσματα της έρευνας.

II. Βιβλιογραφική επισκόπηση

α) Η εννοιολόγηση της υποτροπής στην εγκληματολογία

Η υποτροπή δεν ορίζεται με ενιαίο τρόπο στη νομοθεσία, στην εγκληματολογική βιβλιογραφία και στις επίσημες εγκληματολογικές στατιστικές. Κοινή συνισταμένη, όμως, όλων των ορισμών είναι πως προκειμένου να θεωρηθεί ένας δράστης ως υπότροπος, είναι αναγκαίο να έχει τελέσει τουλάχιστον μία αξιόποινη πράξη, να μεσολαβήσει η επίσημη κοινωνική αντίδραση και εν συνεχεία να διαπράξει ένα νέο έγκλημα (Maltz 1984: 64· Zara & Farrington 2016: 5)². Υπό αυτό το πρίσμα, η υποτροπή διαφοροποιείται (τουλάχιστον μερικώς) από το ευρύτερο φαινόμενο της «επίμονης εγκληματικής δράσης» (criminal persistence), το οποίο αναφέρεται στην τέλεση διαφόρων εγκληματικών πράξεων από τον ίδιο δράστη, δίχως όμως να έχει απαραίτητα εντοπισθεί από τις διωκτικές αρχές (Zara & Farrington 2016: 5· Πιτσολά 2013: 73).

Πιο αναλυτικά, η υποτροπή νοείται στην εγκληματολογική βιβλιογραφία ως η διάπραξη ενός νέου εγκλήματος από ένα άτομο, κατόπιν οποιασδήποτε ποινικής του μεταχείρισης (Πιτσολά 2013: 446, υποσ. 446· Αρχιμανδρίτου 2000: 554, υποσ. 155). Σε αυτό το πλαίσιο, αρκεί η σύλληψη του δράστη από τις διωκτικές αρχές (Farrington 2016: 6). Η ευρύτητα των εγκληματολογικών ορισμών συνεπάγεται μια σειρά από ευνότητα ζητήματα, που αφορούν την ποσοτική αποτύπωση (μέτρηση) του φαινομένου. Για το λόγο αυτό, οι Zara & Farrington (2016: 8) έχουν επισημάνει την αναγκαιότητα επικέντρωσης των εγκληματολόγων στην *αποδεδειγμένη εκ νέου τέλεση μιας αξιόποινης πράξης* (proven re-offence) εντός μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (π.χ. δύο, πέντε ή παραπάνω χρόνια) κατόπιν της επιβολής ποινικής κύρωσης στον δράστη με δικαστική απόφαση (reconviction). Σε αυτό το πλαίσιο, ενδείκνυται να μην αρκείται ο ερευνητής στην εκ νέου σύλληψη από την αστυνομία (rearrest), ενώ επίσης εξαιρεί τις καταδικαστικές αποφάσεις που αφορούν την παραβίαση των όρων με τους οποίους αφέθηκε ελεύθερος ένας κρατούμενος στο πλαίσιο του θεσμού της δοκιμασίας ή υπ' όρον απόλυσης (reincarceration). Σε ένα στενότερο κύκλο δραστην αναφέρεται ο αγγλικός όρος "recidivism", που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την παράμετρο του εγκλεισμού σε κατάσταση κράτησης. Ειδικότερα, με τον συγκεκριμένο όρο δηλώνεται η τέλεση αξιόποινων

2. Στην ελληνική ποινική νομοθεσία υφίστανται διακριτές προβλέψεις αναφορικά με την υποτροπή στα διά του δόλου τελούμενα αδικήματα (άρ. 88-99 ΠΚ), στα εγκλήματα αμέλειας (άρ. 93 ΠΚ) και στα πταίσματα (άρ. 412 ΠΚ). Η κοινή συνισταμένη των ως άνω ρυθμίσεων έγκειται στη δυνατότητα επαύξησης των επιβαρυντικών ποινών, εφόσον συντρέχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις που προβλέπονται περιοριστικά στο νόμο. Οι τελευταίες συνοψίζονται στην προηγούμενη αμετάκλητη καταδίκη και στη διάπραξη μιας νέας αξιόποινης πράξης εντός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, το οποίο προβλέπεται ρητά στον Ποινικό Κώδικα (Καϊάφα-Γκμπάντι 2016: 168 επ.). Για τις ανάγκες της τήρησης στατιστικών δεδομένων που αφορούν την εμφανή εγκληματικότητα και τη λειτουργία του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, η Ελληνική Στατιστική Αρχή δεν χρησιμοποιεί απόλυτα τον νομικό ορισμό της υποτροπής. Ειδικότερα, ως υπότροπος λογίζεται *όποιος έχει καταδικαστεί για κακούργημα ή πλημμέλημα και έχει εκτίσει ποινή για κακούργημα ή πλημμέλημα οποιαδήποτε στιγμή στο παρελθόν, δίχως να ενδιαφέρει επίσης εάν η εν λόγω ποινή έχει μετατραπεί ή ανασταλεί. Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο των επίσημων εγκληματολογικών στατιστικών δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η χρονική απόσταση ανάμεσα στις τελεσθείσες αξιόποινες πράξεις* (Αλεξιάδης 2004: 100).

πράξεων από αποφυλακισμένους μέσα σε δύο χρόνια κατόπιν της αποφυλάκισής τους (Wilson 2013: 366). Σε κάθε περίπτωση, δεν αποκλείεται η εκ νέου τέλεση αξιόποινων πράξεων από καταδικασμένους δράστες, δίχως όμως η μεταγενέστερη αξιόποινη πράξη τους να γίνει αντιληπτή από τους φορείς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος. Πρόκειται για μια τυπική εκδοχή της αφανούς υποτροπής, η οποία δύναται να διερευνηθεί εμπειρικά μέσω ερευνών αυτο-ομολογούμενης ενοχής (Ζαραφωνίτου 2004: 44 επ.· Wilson 2013: 366).

Στην ελληνική ερευνητική εμπειρία, η έννοια της υποτροπής έχει συνδεθεί κυρίως με την παράμετρο του εγκλεισμού σε κατάσταση κράτησης. Έτσι, υπότροποι έχουν θεωρηθεί όσοι έχουν επανέλθει στη φυλακή κατόπιν της πρώτης αποφυλάκισής τους λόγω της τέλεσης μιας νέας αξιόποινης πράξης στο μετασωφρονιστικό στάδιο (εξαιρούνται όσοι τελούν αξιόποινες πράξεις κατά το χρόνο του εγκλεισμού). Ενδεικτικά, στην έρευνα του ΕΚΚΕ που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του '80, ο αιμνηστος Καθηγητής Ηλιάς Δασκαλάκης και οι συνεργάτες του διέκριναν τους υπότροπους κρατούμενους σε τρεις κατηγορίες: 1) τους απλούς υπότροπους (οι οποίοι διέθεταν στο ενεργητικό τους δύο φυλακίσεις, συμπεριλαμβανομένης αυτής που εξέτιαν κατά το χρόνο συλλογής των ερευνητικών δεδομένων), 2) τους μέσους υπότροπους (δύο ή τρεις επιπλέον φυλακίσεις) και 3) πολλαπλούς υπότροπους (παραπάνω από τέσσερις επιπλέον φυλακίσεις). Μια αντίστοιχη κατάταξη των υπότροπων δραστών υιοθετήθηκε στην έρευνα του Τομέα Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΑΠΘ, που διεξήχθη από το Νοέμβριο του 2008 έως τον Ιανουάριο του 2009 με τη συμμετοχή κρατούμενων σε πέντε διαφορετικά καταστήματα κράτησης της χώρας (Πιτσέλα 2012: 271 επ.· Γιοβάνογλου 2012: 378). Με βάση την παράμετρο του εγκλεισμού έχει επίσης διερευνηθεί το φαινόμενο της υποτροπής στην επαναληπτική έρευνα του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΕΚΠΑ, που αφορούσε νεαρούς αποφυλακισμένους (Κουράκης, Μηλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών Νομικής 1995)³.

Β) Παράγοντες «διακινδύνευσης» και προστατευτικοί παράγοντες

Σύμφωνα με τους Zara και Farrington (2016: 53), ο παράγοντας «διακινδύνευσης» (risk factor) αποτελεί «μια μεταβλητή βάση της οποίας θα μπορούσε να προβλεφθεί η αυξημένη πιθανότητα διάπραξης ενός ποινικού αδικήματος»⁴. Οι εν λόγω παράγοντες διακρίνονται περαιτέρω σε «στατικούς» (static) και «δυναμικούς» (dynamic)⁵. Στην περίπτωση των «στατικών» παραγόντων (λ.χ. ηλικία, φύλο, ιστορικό πα-

ραβατικής συμπεριφοράς) δεν είναι εφικτή η παρέμβαση και τροποποίηση σε αντίθεση με τους «δυναμικούς» παράγοντες οι οποίοι θεωρούνται εν δυνάμει μεταβαλλόμενοι (αντικοινωνικές αξίες, συμπεριφορές, αντιλήψεις) και ως εκ τούτου προσφέρονται για την ανάπτυξη στρατηγικών πρόληψης και αντιμετώπισης της υποτροπής (Andrews & Bonta 1994· Andrews et al. 2006· Bonta 1996· Hanson 2009· Resnick et al. 2004). Οι «δυναμικοί» παράγοντες διακρίνονται περαιτέρω σε εκείνους που παρουσιάζουν μια σταθερότητα (stable dynamic factors) και σε εκείνους που δύνανται να παρουσιάσουν μια ραγδαία εξέλιξη (acute dynamic factors)⁶. Οι «σταθεροί» «δυναμικοί» παράγοντες αναμένεται να παραμείνουν αμετάβλητοι για μήνες ή έτη (λ.χ. αλκοολισμός) ενώ εκείνοι που παρουσιάζουν το στοιχείο του «ραγδαίου» κατά τη μεταβολή τους (λ.χ. κατάχρηση αλκοόλ) δύνανται να μεταβληθούν σε διάστημα μερικών ημερών, ωρών ή ακόμα και λεπτών. Ως εκ τούτου, οι παρεμβάσεις που αποσκοπούν στη δημιουργία μακροχρόνιων βελτιώσεων θα πρέπει να στοχεύουν στην πρώτη κατηγορία των «δυναμικών» παραγόντων αφού η δεύτερη κατηγορία σχετίζεται με το χρόνο εκδήλωσης της υποτροπής και άρα παρουσιάζει περιορισμένη αξία σχετικά με την πρόληψή της σε βάθος χρόνου (Hanson & Harris 2000)⁷.

Αναφορικά με τα είδη των παραγόντων «διακινδύνευσης» οι Mulder, Brand, Bullens & van Marle (2011) αναφέρουν για παράδειγμα ότι στην περίπτωση των ανήλικων παραβατών ως «στατικοί» παράγοντες «διακινδύνευσης» (είτε ατομικοί είτε περιβαλλοντικοί) έχουν αναδειχθεί παράγοντες όπως η ηλικία, το φύλο, παράγοντες που αφορούν τη νευροψυχολογία του ατόμου, η πρώιμη εμπλοκή στην παραβατικότητα, η επιβολή ποινικής καταδίκης σε νεαρή ηλικία, το εύρος της προγενέστερης εγκληματικής δράσης, η γονεϊκή εγκατάλειψη, η δυσαρμονία στις γονεϊκές σχέσεις κ.λπ. ενώ ως «δυναμικοί» παράγοντες έχουν αναδειχθεί παράμετροι οι οποίες σχετίζονται με ατομικά και περιβαλλοντικά στοιχεία όπως διάφορα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου καθώς και χαρακτηριστικά της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας, η διαταραχή συμπεριφοράς, η χρήση ναρκωτικών ουσιών, η υποβαθμισμένη περιοχή κατοικίας, το χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο του περιβάλλοντος εντός του οποίου διαβιώνει ένα άτομο, οι φιλικές συναναστροφές με άλλους συνομήλικους παραβάτες κ.λπ. Όπως άλλωστε υποστηρίζουν οι Hanson και Bussiere (1998) σύμφωνα με ερευνητικά πορίσματα ο υπότροπος παραβάτης παρουσιάζει χαρακτηριστικά όπως το νεαρό της ηλικίας, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και αλκοόλ, η αντικοινωνική συμπεριφορά, η ασταθής επαγγελματική πορεία καθώς και οι συναναστροφές με άλλους παραβάτες.

Εξίσου σημαντικοί θεωρούνται επίσης οι προστατευτικοί από την υποτροπή παράγοντες (protective factors), άλλως οι σχετιζόμενοι με την αποχή από το έγκλημα (desistance factors). Ο προστατευτικός παράγοντας παρουσιάζει προγνωστική για την υποτροπή αξία αφού βάσει αυτού δύναται να προβλεφθεί η μειωμένη πιθανότητα διάπραξης ενός ποινικού αδικήματος (Morizot & Kazemian 2015: 6 επ.). Οι προστατευτικοί παράγοντες επιδρούν είτε άμεσα χωρίς τη μεσολάβηση αλληλεπίδρασης με άλλους παράγοντες «διακινδύνευσης» (direct/promotive/compensatory protective factors) είτε έμμεσα αμβλύνοντας ή «απενεργοποιώντας» τη δράση άλλων παραγόντων «διακινδύνευσης» (buffering protective factors) [Losel & Farrington 2012·

3. Το κύριο ερευνητικό ερώτημα που επέλεξαν να απαντήσουν οι ερευνητές αφορούσε το «τι απέγιναν οι Έλληνες ανήλικοι κρατούμενοι από τους οποίους είχαν ληφθεί συνεντεύξεις κατά την προγενέστερη φάση της έρευνας (1993) στα Σωφρονιστικά Καταστήματα Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας» (Κουράκης & Σταθουλοπούλου 2007: 45). Η υποτροπή ταυτίζεται επίσης με τον «επανεγκλεισμό» με βάση την έρευνα των Κρανιδιώτη & Σπύρου (2010: 656), που αφορά εξειδικευμένα παραβάτες της νομοθεσίας περί ναρκωτικών.

4. Οι παράγοντες «διακινδύνευσης» καταδεικνύουν μόνο τη συσχέτιση ανάμεσα σε μεταβλητές που τελούν σε ορισμένη χρονική ακολουθία και δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητα αιτιώδη σχέση (Losel & Farrington 2012: s10).

5. Αναφορικά με τις επιμέρους κατηγοριοποιήσεις των παραγόντων «διακινδύνευσης», των προστατευτικών παραγόντων και άλλων συναφών εννοιών βλ. Morizot & Kazemian (2015).

6. Η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση δεν φαίνεται να βρίσκει ισχυρό έρεισμα σε εμπειρικό επίπεδο.

7. Βλ. και την κατηγοριοποίηση των Beech & Ward (2004).

Loeber et al. 2008· Lodewijks et al. 2010· Glowacz & Born 2015]. Ορισμένοι δε προστατευτικοί παράγοντες γίνονται αντιληπτοί ως η αρνητική έκφραση των αντίστοιχων παραγόντων «διακινδύνευσης». Ωστόσο, είναι αναγκαίο να καταστεί σαφές ότι ακόμα και σε μια τέτοια περίπτωση ένας προστατευτικός παράγοντας μπορεί να συνυπάρχει και να αλληλεπιδρά με τον αντίστοιχο παράγοντα «διακινδύνευσης» (De Vries Robbé et al. 2015). Οι παράγοντες «διακινδύνευσης» αποτελούν ατομικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά τα οποία συνδέονται με υψηλή πιθανότητα εκδήλωσης αντικοινωνικής ή παραβατικής συμπεριφοράς είτε πρόκειται για την έναρξη είτε για τη «συνέχεια» είτε για την κλιμάκωση μιας τέτοιας συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο αυτό οι προστατευτικοί παράγοντες συνδέονται με χαμηλή πιθανότητα να επέλθει ένα τέτοιο αποτέλεσμα. Η πιθανότητα αυτή μειώνεται όσο αυξάνεται ο αριθμός των προστατευτικών παραγόντων που αλληλεπιδρούν (Losel & Farrington 2012: s9· Glowacz & Born 2015: 284-5· Luthar 2006· Masten & Obradovic 2006).

Οι Losel και Farrington (2012) κατηγοριοποίησαν τους προστατευτικούς παράγοντες σε πέντε ομάδες: (1) ατομικά χαρακτηριστικά, (2) οικογένεια, (3) σχολικό περιβάλλον, (4) συνομήλικοι και (5) χαρακτηριστικά περιοχής κατοικίας. Σε άλλες περιπτώσεις οι προστατευτικοί παράγοντες διακρίνονται σε εγγενείς (χαρακτηριστικά προσωπικότητας, επίπεδο αυτοελέγχου, αυτοεικόνα κλπ) και εξωγενείς ή περιστασιακούς (οικογένεια, συνομήλικοι, σχολικό περιβάλλον, κοινότητα κλπ) [Garmezzy 1993· Noltemeyer & Bush 2013]. Στο πλαίσιο της Εξελικτικής Εγκληματολογίας και ειδικότερα στο πεδίο μελέτης των εγκληματικών σταδιοδρομιών έχει διατυπωθεί η θέση για τον ευεργετικό ρόλο ορισμένων «περιστατικών ζωής», ως προστατευτικών παραγόντων για τη μείωση της υποτροπής και την αποχή από το έγκλημα. Τέτοια περιστατικά ζωής είναι ο έγγαμος βίος, η δημιουργία οικογένειας, η επαγγελματική αποκατάσταση, η εύρεση συντρόφου κ.λπ. (Farrington & West 1995· Theobald & Farrington 2009· Sampson & Laub 1993, 2003· Uggen 2000· Kreeger et al. 2010· Ζαραφωνίτου 2004). Ο ρόλος των κοινωνικών δεσμών στην αποχή από το έγκλημα καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός⁸. Μάλιστα, η αποχή από το έγκλημα θα μπορούσε, σύμφωνα με μια άποψη, να εννοηθεί ως μια σταδιακή διαδικασία κατά την οποία αυξάνεται ο αριθμός των κοινωνικών δεσμών του ατόμου (Horney et al. 1995)⁹.

8. Σχετικά με το εννοιολογικό περιεχόμενο της «αποχής από το έγκλημα» και τους προβληματισμούς που εγείρονται γύρω από αυτό βλ. Laub & Sampson 2001: 5-10.

9. Ειδικότερα, έχει υποστηριχθεί ότι η εύρεση εργασίας και η σταθερότητα στην επαγγελματική αποκατάσταση ευνοούν την αποχή από το έγκλημα (Kazemian 2015: 299· Giordano et al. 2002· Uggen 2000· Sampson & Laub 1993, 2003). Ωστόσο, ορισμένες έρευνες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι είτε η ευεργετική επίδραση της εργασίας αφορά σε ορισμένες ηλικιακές περιόδους (Kazemian 2015: 299· Morizot & Le Blanc 2007) είτε ότι η εργασία μολονότι δεν συνδέεται με χαμηλότερη πιθανότητα εκ νέου εγκλεισμού ωστόσο συνδέεται με μεγαλύτερο χρονικό διάστημα κατά το οποίο κάποιος απέχει από το έγκλημα μέχρι τον επόμενο εγκλεισμό (Kazemian 2015: 299· Tripodi et al. 2010) είτε ότι η εύρεση εργασίας δεν αποτελεί έναν παράγοντα που σχετίζεται με την αποχή αλλά μια συνέπεια της απόφασης του ατόμου να απέχει από το έγκλημα (Kazemian 2015: 299· Skardhamar & Savolainen 2014). Στην ίδια κατεύθυνση ο έγγαμος βίος φαίνεται να σχετίζεται σημαντικά με την αποχή από το έγκλημα (Sampson & Laub 1993, 2003· Horney et al. 1995· Doherty & Ensminger 2013· Farrington & West 1995). Οι Theobald & Farrington (2009) διαπίστωσαν τη διαφοροποίηση της επίδρασης του έγγαμου βίου στην υποτροπή (σημαντική μείωση στον αριθμό των εκ νέου ποινικών καταδικών) ανάλογα με την ηλικία κατά την οποία ένα άτομο αποφασίζει

Συνοψίζοντας, οι παράγοντες που σχετίζονται με την αποχή από το έγκλημα δύνανται να είναι είτε εξωγενείς σχετιζόμενοι με τα «περιστατικά ζωής» (Sampson & Laub 1993, 2003) είτε εγγενείς σχετιζόμενοι με τον ανθρώπινο παράγοντα και το ψυχισμό του (Maruna 2001). Οι Giordano et al. (2002) υποστηρίζουν ότι κατά τη διαδικασία της αποχής από το έγκλημα θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο οι ατομικοί/υποκειμενικοί όσο και οι περιβαλλοντικοί/κοινωνικοί παράγοντες επισημαίνοντας ότι η αποχή από το έγκλημα συνιστά αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων σχετικών με τις γνωστικές διεργασίες και «περιστατικών ζωής» («σημεία επιστροφής»). Ωστόσο, η Kazemian (2015) επισημαίνει ότι ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν οι γνωστικές με τις κοινωνικές διαδικασίες προκειμένου ένα άτομο να οδηγηθεί στην αποχή από το έγκλημα παραμένει ένα ζήτημα το οποίο θα πρέπει να διερευνηθεί σε εμπειρικό επίπεδο.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το θεωρητικό επεξηγηματικό πλαίσιο σχετικά με τη δράση και αλληλεπίδραση των παραγόντων «διακινδύνευσης» και των προστατευτικών παραγόντων στηρίζεται στη γενική εγκληματολογική θεωρία έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από τις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο (Vold, Bernard & Snipes, 1998). Ωστόσο, επειδή η εξέταση των διαφορετικών παραγόντων που σχετίζονται με την έναρξη (onset), τη «συνέχεια» (persistence), την αποχή (desistance) και τον τερματισμό (termination) της εγκληματικής δράσης εντάσσεται στο ευρύτερο πεδίο μελέτης του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών¹⁰, η ανάπτυξη νέων θεωρητικών προσεγγίσεων υπό το πρί-

να παντρευτεί. Οι Laub, Nagin και Sampson (1998) τόνισαν τόσο τη σημασία του χρονικού σημείου κατά το οποίο κάποιος αποφασίζει να εμπλακεί στον έγγαμο βίο όσο και της ποιότητας/σταθερότητας του έγγαμου βίου. Παράλληλα, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η επίδραση του γάμου στην πορεία της εγκληματικής δράσης ενός ατόμου συνιστά μια σταδιακή διαδικασία, ενώ οι Laub και Sampson (2003) απέρριψαν την άποψη ότι η σχέση ανάμεσα στον έγγαμο βίο και την εγκληματική συμπεριφορά είναι πλασματική και οφείλεται σε μια διαδικασία αυτο-επιλογής (τα άτομα που παρουσιάζουν μεγαλύτερη πιθανότητα για αποχή από το έγκλημα παρουσιάζουν και μεγαλύτερη πιθανότητα να παντρευτούν). Ο έγγαμος βίος φαίνεται να επιδρά στην υποτροπή συμβάλλοντας στην αποχή από το έγκλημα κυρίως λόγω της επένδυσης χρόνου σε διαφορετικές καθημερινές δραστηριότητες (οικογενειακές δραστηριότητες με τα παιδιά) με αποτέλεσμα τη μείωση των συναναστροφών με άλλους παραβάτες (Warr 1998), ενώ η ύπαρξη συζύγου φαίνεται να αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα άσκησης άτυπου κοινωνικού ελέγχου (Laub & Sampson 2003). Το είδος του συντρόφου που επιλέγεται φαίνεται να επηρεάζει τη σχέση μεταξύ έγγαμου βίου και αποχής από το έγκλημα στην περίπτωση που ο σύντροφος παρουσιάζει παραβατική συμπεριφορά (Van Schellen et al. 2012). Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο μελέτης της αποχής από το έγκλημα έχουν διερευνηθεί σε περιορισμένη ωστόσο έκταση, τόσο η συμβίωση όσο και η απόκτηση της ιδιότητας του γονέα (Kazemian 2015: 302· Savolainen 2009· Kreeger et al. 2010). Άλλοι παράγοντες που έχουν συνδεθεί με την αποχή από το έγκλημα είναι το είδος των φιλικών συναναστροφών (Kazemian 2015: 302· Warr 1993· Wright & Cullen 2004), η κατάταξη στο στρατό (Sampson & Laub 1993) αλλά και παράγοντες που σχετίζονται με αλλαγές στις γνωστικές διεργασίες του ατόμου (συναίσθημα, σκέψεις, κίνητρα και στόχοι) [Kazemian 2015: 303· Giordano et al. 2002· Shover 1996· Maruna 2001].

10. Για το φαινόμενο των εγκληματικών σταδιοδρομιών βλ. Blumstein et al. (1986). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η μελέτη του φαινομένου της υποτροπής δεν ταυτίζεται με τη μελέτη του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών, ωστόσο, η διερεύνηση των εγκληματικών σταδιοδρομιών προϋποθέτει σε κάποιον βαθμό τη διερεύνηση της υποτροπής. Βλ. σχετικά Zaga & Farrington, 2016, Farrington, 2003 και Laub & Sampson, 2001.

σμα της Εξελικτικής Εγκληματολογίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Piquero et al. 2007· Farrington 2003· Le Blanc 1997· Moffitt 1993· Sampson & Laub 1993· Thornberry & Krohn 2001· Catalano & Hawkins 1996)¹¹. Σύμφωνα με την Εξελικτική Εγκληματολογία οι παράγοντες αυτοί διαφοροποιούνται ανάλογα με το ηλικιακό στάδιο το οποίο διανύει ένα άτομο ενώ σύμφωνα με την ερευνητική εμπειρία η πιθανότητα παγίωσης της εγκληματικής δράσης σε βάθος χρόνου αυξάνεται όσο αυξάνεται και ο αριθμός των παραγόντων «διακινδύνευσης» (Zara & Farrington 2016: 53· Glowacz & Born 2015).

III. Εμπειρική έρευνα

α) Τα στοιχεία της ΕΠΑΝΟΔΟΥ σχετικά με το ποινικό παρελθόν των ωφελομένων

Κατά την πρώτη φάση του Έργου - μεταξύ άλλων θεμάτων - διερευνήθηκε κατά πόσο είναι εφικτό να αξιοποιηθούν τα στοιχεία της ΕΠΑΝΟΔΟΥ για τη μελέτη του ποινικού παρελθόντος των ωφελομένων αποφυλακισμένων ευρύτερα και του φαινομένου της υποτροπής αυτών ειδικότερα. Για το σκοπό αυτό μελετήθηκαν ενδεικτικά τα στοιχεία που τηρούνται στην ηλεκτρονική βάση της ΕΠΑΝΟΔΟΥ με βάση τα αποφυλακιστήρια που προσκόμισαν όσοι αποφυλακισμένοι προσήλθαν στο φορέα κατά τη διάρκεια των ετών 2014 και 2016. Τα αποφυλακιστήρια, ωστόσο, δεν περιλαμβάνουν απαραίτητα πληροφορίες για το συνολικό ποινικό παρελθόν του εκάστοτε αποφυλακισμένου. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρέχονταν πληροφορίες για παραπάνω από μία ποινικές καταδίκες του ωφελομένου. Εντούτοις, αναφερόταν μόνο ο χρόνος εκδίκασης της υπόθεσης και όχι ο χρόνος τέλεσης της πράξης, ο οποίος και αποτελεί ένα κρίσιμο μέγεθος για την ασφαλή διερεύνηση τυχόν υποτροπής. Στη βάση αυτή, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστίασε σε όσους ωφελομένους διέθεταν στο ενεργητικό τους τουλάχιστον δύο καταδικαστικές αποφάσεις με σκοπό να καταγραφούν τα χαρακτηριστικά του εν λόγω πληθυσμού.

Ειδικότερα, σχετικά με το ποινικό παρελθόν των εξεταζόμενων περιπτώσεων προέκυψε ότι ένα ποσοστό της τάξεως του 27% και για τα δύο έτη¹² παρουσίαζε τουλάχιστον δύο καταδικαστικές αποφάσεις¹³. Όσον αφορά το ποινικό αδίκη-

μα για το οποίο καταδικάστηκαν οι εν λόγω ωφελομένοι, τόσο το 2014 όσο και το 2016 η πλειονότητά τους είχε καταδικαστεί για αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας (κυρίως κλοπές, ληστείες και διακεκριμένες κλοπές) και παραβάσεις της νομοθεσίας περί ναρκωτικών, χρέη προς το δημόσιο, αδικήματα κατά της περιουσίας και παραβάσεις της νομοθεσίας περί όπλων. Κατά τα λοιπά, διαπιστώθηκε η αριθμητική υπεροχή των αντρών (92% και 90%), ενώ η συντριπτική πλειονότητα των σχετικών καταγραφών αφορούσε ημεδαπούς (78% και 63% αντίστοιχα). Η κατανομή του δείγματος κατά ομάδες ηλικιών κατέδειξε ότι οι παραγωγικές ηλικίες των 30-59 ετών (76% και 88%) είχαν ισχυρό προβάδισμα καθώς και ότι μεγάλο τμήμα των εν λόγω αποφυλακισμένων ανήκει στο ενεργό παραγωγικό δυναμικό των ανδρών. Παράλληλα, η πλειονότητα ήταν άγαμοι (51% το 2014 και το 45% το 2016) και χωρίς τέκνα (51% και 56%). Όσον αφορά το μορφωτικό τους επίπεδο, επρόκειτο κατά κύριο λόγο για άτομα μέσης (με το ποσοστό να κυμαίνεται και στα δύο υπό εξέταση έτη στο 59%) και βασικής εκπαίδευσης (17% και 19%), ενώ το ποσοστό των αναλφάβητων παρουσιάστηκε μικρό και στα δύο υπό εξέταση έτη (6% και 3% αντίστοιχα). Η πλειονότητα εργαζόταν κατά το χρονικό διάστημα πριν τον εγκλεισμό τους ως ιδιωτικοί υπαλλήλοι (53% και 55%) σε θέσεις χαμηλής ευθύνης, ενώ τα επαγγέλματα που ασκούσαν ήταν κυρίως χειρωνακτικά. Επίσης, σε σημαντικό ποσοστό δηλώθηκε η άσκηση ελεύθερου επαγγέλματος (18% και 19%) και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η σύσταση και λειτουργία επιχείρησης. Ενδιαφέρον επίσης εμφανίζει και η καταγραφή έστω και σε χαμηλό ποσοστό ατόμων που δήλωσαν ότι ουδέποτε είχαν ασκήσει κάποιο επάγγελμα (2% και 3%). Τέλος, αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης, στην πλειονότητά τους τα άτομα του δείγματος δηλώθηκαν ως φιλοξενούμενοι (49% και 31%) και άστεγοι (20% και 18%) ενώ σε χαμηλό ποσοστό δηλώθηκε η ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας (4% και 8%).

Βασικό συμπέρασμα της πρώτης φάσης του Έργου αποτέλεσε - μεταξύ άλλων - ότι η ΕΠΑΝΟΔΟΣ θα μπορούσε να συμβάλει στην εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου της υποτροπής των αποφυλακισμένων μέσω της τήρησης αναλυτικότερων και σαφέστερων στοιχείων αναφορικά με το ποινικό παρελθόν των ωφελομένων. Για το λόγο αυτό, καταρτίστηκε από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας ένας κατάλογος ερωτημάτων (φόρμα), ώστε να αξιοποιηθεί από τους επαγγελματίες που εργάζονται στον φορέα κατά τη λήψη των ιστορικών των ωφελομένων. Στο ίδιο πλαίσιο, προτάθηκε ως αναγκαία η ανάπτυξη συνεργασίας της ΕΠΑΝΟΔΟΥ με το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, τις γραμματείες των καταστημάτων κράτησης και την Ελληνική Στατιστική Αρχή. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδείχθηκε η αναγκαιότητα για την υιοθέτηση ενός κοινού εργαλειακού ορισμού της υποτροπής από τους αρμόδιους φορείς σε εθνικό επίπεδο και η μεταξύ τους συνεργασία κατά την τήρηση των σχετικών στοιχείων (Ζαραφωνίτου et al. 2018). Κατά τα λοιπά, κατά την πρώτη φάση του Έργου έλαβε χώρα ο σχεδιασμός της ποιοτικής έρευνας.

11. Η Εξελικτική Εγκληματολογία ασχολείται με τρία βασικά ζητήματα: (α) την εξέλιξη της παραβατικής και αντικοινωνικής συμπεριφοράς στο πέρασμα του χρόνου (β) τους παράγοντες «διακινδύνευσης» (διαφορετικοί ανά ηλικιακό στάδιο) για την έναρξη και τη «συνέχεια» της εγκληματικής συμπεριφοράς καθώς και τους προστατευτικούς παράγοντες που αποτρέπουν την εμπλοκή στην εγκληματική δράση ή ευνοούν την αποχή από το έγκλημα και (γ) την επίδραση των «περιστατικών ζωής» στην εξέλιξη της εγκληματικής συμπεριφοράς (Farrington 2003).

12. Σε ποσοστό 58% για το έτος 2014 και 66% για το έτος 2016 είτε βρίσκονταν σε καθεστώς υποδικίας είτε παρουσίαζαν μια καταδικαστική απόφαση ενώ σε ποσοστό 15% και 7% αντίστοιχα τα καταγεγραμμένα στοιχεία ήταν ελλιπή.

13. Η πλειονότητα αυτών εμφανίζεται να διαθέτει δύο καταδικαστικές αποφάσεις (37% το 2014 και 34% το 2016), ενώ ακολουθούν οι περιπτώσεις όπου στο αποφυλακιστήριο αναγράφονται τρεις καταδικαστικές αποφάσεις (19% το 2014 και 16% το 2016), τέσσερις καταδικαστικές αποφάσεις (10% το 2014 και 9% το 2016), πέντε καταδικαστικές αποφάσεις (10% το 2014 και 7% το 2016), 6 καταδικαστικές αποφάσεις (8% το 2014 και 3% το 2016) και 7 καταδικαστικές αποφάσεις (2% το 2014 και 3% το 2016). Τέλος, σε μία περίπτωση αποφυλακιστηρίου αναγράφονταν 24 καταδικαστικές αποφάσεις για το έτος 2014 ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις

διαπιστώθηκε η ύπαρξη τουλάχιστον 2 ή 3 ή 7 καταδικαστικών αποφάσεων αντίστοιχα αλλά δεν κατέστη εφικτό να διαπιστωθεί ο ακριβής αριθμός αυτών.

Β) Η πρόληψη της υποτροπής με βάση το βίωμα, την ερμηνεία και τις προτάσεις αποφυλακισμένων

Β.1) Ερευνητικός στόχος και μεθοδολογικά ζητήματα

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας επιδιώχθηκε η διερεύνηση της πρόληψης της υποτροπής ή της αποχής από το έγκλημα με βάση την εμπειρία, την ερμηνεία και τις αντιλήψεις ατόμων που έχουν βιώσει τον εγκλεισμό σε κατάσταση κράτησης (αποφυλακισμένων). Μεταξύ άλλων, τέθηκαν δύο ειδικότερα ερωτήματα:

- Ποιοι είναι οι παράγοντες που σχετίζονται με την υποτροπή των δραστών (την εκ νέου τέλεση αξιόποινων πράξεων κατόπιν της πρώτης τους ποινικής καταδίκης ή/και της πρώτης του απόλυσης από κατάσταση κράτησης);
- Ποιοι είναι οι παράγοντες που υποβοηθούν την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων και τους «θωρακίζουν» από την υποτροπή;

Ως καταλληλότερο εργαλείο επιλέχθηκε η συνέντευξη ιστοριών ζωής με στόχο την παραγωγή ποιοτικών δεδομένων (Παπαθανασόπουλος 2010· Τσιώλης 2006). Σε αυτό το πλαίσιο, ο συνεντευξιζόμενος καλείται να εξιστορήσει, να διηγηθεί, να αφηγηθεί και να ερμηνεύσει περιστατικά που συνέβησαν στη ζωή του και καθόρισαν την πορεία του στο χρόνο. Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκε η γραμμική αφήγηση (Τσιώλης 2014) εκκινώντας από την παιδική ηλικία του συνεντευξιζόμενου και φτάνοντας στο σήμερα. Για το σκοπό αυτό, διαμορφώθηκε ένας οδηγός συνέντευξης, ο οποίος βασίστηκε στα συμπεράσματα της βιβλιογραφικής επισκόπησης που είχε προηγηθεί. Ο τελευταίος περιλάμβανε έξι βασικές θεματικές και έναν ενδεικτικό κατάλογο ερωτήσεων. Ωστόσο, ήταν σαφές εξ αρχής ότι ο κατάλογος θα προσαρμοζόταν στην πορεία της κάθε συνέντευξης και στις ιδιαίτερες ανάγκες του κάθε συνεντευξιζόμενου, ενώ επιπλέον (διευκρινιστικά) ερωτήματα θα προέκυπταν κατά τη διαδικασία της συνέντευξης.

Β.2) Η επιλογή των συμμετεχόντων

Σε μια πρώτη φάση, αναζητήθηκαν άτομα που θα μπορούσαν να λάβουν μέρος στην έρευνα με βάση το πληροφοριακό σύστημα καταγραφής των ωφελούμενων της ΕΠΑΝΟΔΟΥ. Στη βάση περιλαμβάνονται πληροφορίες όπως τα ατομικά στοιχεία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το εργασιακό υπόβαθρο, το ποινικό ιστορικό και οι τρέχουσες ανάγκες του κάθε ωφελούμενου. Η αναζήτηση πραγματοποιήθηκε από πιστοποιημένο στέλεχος της ΕΠΑΝΟΔΟΥ στη διαχείριση του πληροφοριακού συστήματος. Το πεδίο της αναζήτησης περιορίστηκε στην ενότητα του ποινικού ιστορικού. Το αρχικό κριτήριο που χρησιμοποιήθηκε για την επιλογή υποψήφιων συμμετεχόντων ήταν η ύπαρξη δεύτερου αποφυλακιστηρίου. Κατ' αυτό τον τρόπο επιλέχθηκαν άτομα που είτε έχουν επισκεφτεί στο παρελθόν το φορέα και έχουν επανέλθει με νέο αποφυλακιστήριο είτε έχουν προσέλθει για πρώτη φορά στην ΕΠΑΝΟΔΟ και έχουν δηλώσει ότι έχουν δύο αποφυλακιστήρια. Στη συνέχεια, αναζητήθηκαν υποψήφιοι συμμετέχοντες με βάση το ημερολόγιο που τηρείται από τον φορέα, σε έντυπη μορφή, για τον προγραμματισμό των συναντήσεων των ωφελούμενων με τους επαγγελματίες της ΕΠΑΝΟΔΟΥ. Σε αυτή τη φάση, η επιλογή των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε με κριτήριο την παρακολούθηση συνεδριών κατά τη διάρκεια του 2018 και την καλή γνώση της ελληνικής

γλώσσας. Η επιλογή του τρέχοντος έτους έγινε για να ενισχυθεί η αποτελεσματικότητα στον εντοπισμό των ωφελούμενων καθώς ο φορέας από την εμπειρία του έχει διαπιστώσει ότι ο ειδικός πληθυσμός που εξυπηρετεί, λόγω των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζει, αλλάζει συχνά αριθμό τηλεφώνου. Το δεύτερο κριτήριο τέθηκε καθώς η αφηγηματική ικανότητα του ερευνητικού υποκειμένου διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ποιοτική έρευνα. Για τη διασφάλιση του απαιτούμενου επιπέδου άνεσης στην προφορική επικοινωνία πραγματοποιήθηκαν κλήσεις μόνο σε Έλληνες ωφελούμενους και αλλοδαπούς που ομιλούν ικανοποιητικά την ελληνική γλώσσα.

Εν συνεχεία, με βάση τα αρχεία της ΕΠΑΝΟΔΟΥ εντοπίστηκαν ωφελούμενοι που έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς εξειδικευμένα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης που έχει πραγματοποιήσει ο φορέας ή παρακολουθούν συστηματικά τις δραστηριότητες του (συνεδρίες συμβουλευτικής, εργαστήρια). Στη φάση αυτή συμπεριλήφθηκαν επίσης φιλοξενούμενοι του Ξενώνα Προσωρινής Φιλοξενίας Αποφυλακισθέντων της ΕΠΑΝΟΔΟΥ. Επιπρόσθετα, τα στελέχη συμβουλευτικής της ΕΠΑΝΟΔΟΥ (ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, επαγγελματικοί σύμβουλοι και νομικοί) ενημερώθηκαν από την ερευνητική ομάδα για το αντικείμενο της έρευνας προκειμένου να παραπέμψουν περιπτώσεις στις οποίες έχουν διαπιστώσει την ύπαρξη πιθανής υποτροπής και είναι παράλληλα σε θέση να επικοινωνήσουν με άνεση στην ελληνική γλώσσα. Από τον κύκλο των ωφελούμενων επιλέχθηκαν επίσης άτομα που δεν είχαν τελήσει νέα αξιόποινη πράξη κατόπιν της απόλυσής τους από κατάσταση κράτησης, προκειμένου να διερευνηθούν οι παράγοντες που συνέβαλαν στη μη υποτροπή τους.

Με την ολοκλήρωση της κάθε φάσης αναζήτησης καταρτίστηκαν λίστες με τα ατομικά στοιχεία των υποψήφιων συμμετεχόντων. Οι λίστες παραδόθηκαν σε στελέχη της ΕΠΑΝΟΔΟΥ που πραγματοποίησαν τηλεφωνικές κλήσεις προς τους υποψήφιους ερωτώμενους. Η τηλεφωνική επικοινωνία ξεκινούσε με ενημέρωση των υποψήφιων συμμετεχόντων σχετικά με το αντικείμενο, τους σκοπούς διεξαγωγής της έρευνας και την ακολουθούμενη μεθοδολογία για την παραγωγή των δεδομένων. Στη συνέχεια το στέλεχος που έκανε την κλήση διερευνούσε το ενδιαφέρον των συνομιλητών αποφυλακισθέντων να συμμετάσχουν στη διαδικασία. Λόγω της δυσκολίας που υπήρξε στον εντοπισμό (υπότροπων) γυναικών στους φορείς επανένταξης, αποφασίστηκε η συλλογή υλικού από γυναίκες κρατούμενες του Καταστήματος Κράτησης Γυναίκων στον Ελαιώνα της Θήβας. Κατά τη διάρκεια παράλληλης έρευνας της ΕΠΑΝΟΔΟΥ στο εν λόγω κατάστημα κράτησης αναγνωρίστηκαν τέσσερις υπότροπες, οι οποίες ενημερώθηκαν για τη χρήση του υλικού για άλλους ερευνητικούς σκοπούς και δέχτηκαν να απαντήσουν σε επιπρόσθετες ερωτήσεις. Παράλληλα με την προσέλευση συμμετεχόντων από την ΕΠΑΝΟΔΟ, αποφασίστηκε επίσης η αναζήτηση υποψηφίων από άλλο πλαίσιο παροχής υπηρεσιών σε αποφυλακισθέντες. Ο νέος φορέας εντάχθηκε με το σκεπτικό ότι θα αυξήσει τον πλούτο της συλλεγόμενης πληροφορίας καθώς θεωρήθηκε ότι μπορεί να εξυπηρετεί και αποφυλακισθέντες που δεν έχουν απευθυνθεί στην ΕΠΑΝΟΔΟ. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκε ο Σύλλογος Συμπαραστάσεως Κρατουμένων «Ο ΟΝΗΣΙΜΟΣ». Για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στο Σύλλογο από τους ερευνητές.

Ακολουθώντας την ως άνω πολυφασική διαδικασία, πραγματοποιήθηκαν συνολικά συνεντεύξεις με σαράντα άτομα (36 εκτός φυλακής και 4 εντός της Γυναικείας Φυλακής της Θήβας), τα οποία - αφού ενημερώθηκαν αναλυτικά για τη

στοχοθεσία και το περιεχόμενο του εγχειρήματος - συμφώνησαν να παράσχουν συνέντευξη και την ηχογράφησή της, παρέχοντας για το σκοπό αυτό την ενυπόγραφη συγκατάθεσή τους (Σπινέλλη & Κρανιδιώτη 2009). Μόλις ολοκληρώθηκαν οι συνεντεύξεις, η ερευνητική ομάδα προέβη σε μια πρώτη αξιολόγηση του παραχθέντος ερευνητικού υλικού. Σε αυτό το σημείο διαπιστώθηκε η εξάντληση των δυνατοτήτων προσέγγισης άλλων αποφυλακισμένων. Για το λόγο αυτό, αποφασίστηκε η μη συνέχιση της διαδικασίας και έναρξη της απομαγνητοφώνησης των συνεντεύξεων.

Β.3) Οδηγός συνέντευξης και ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων

Μεταξύ άλλων θεμάτων (όπως λ.χ. η παιδική ηλικία, η πρώτη εμπλοκή με το ποινικό σύστημα και η βιωματική τους εικόνα σχετικά με τη λειτουργία των φορέων του επίσημου κοινωνικού ελέγχου), οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να εξιστορήσουν αναλυτικά το ποινικό τους παρελθόν και τη διαδικασία της κοινωνικής τους επανένταξης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και με βάση διευκρινιστικά ερωτήματα που προέκυπταν κατά την αφήγηση, κλήθηκαν να παράσχουν την προσωπική τους ερμηνεία για την τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων κατόπιν της πρώτης τους ποινικής καταδίκης (για την περίπτωση των υπότροπων συμμετεχόντων) και τους λόγους που οδήγησαν στην αποχή τους από το έγκλημα.

Επιπρόσθετα, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να προσδιορίσουν τους παράγοντες που οφείλουν να συντρέχουν γενικότερα, ώστε διευκολυνθεί η κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων ευρύτερα και να καταθέσουν τις προσωπικές τους προτάσεις. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων οδήγησε στην παραγωγή ενός πλούσιου ερευνητικού υλικού, έκτασης περίπου 120.000 λέξεων. Κατ' αυτό τον τρόπο, διαμορφώθηκε μια ηλεκτρονική βάση ερευνητικών δεδομένων, στην οποία είχαν πρόσβαση αποκλειστικά τα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, εξαιρέθηκαν από τη βάση όσα δεδομένα δεν σχετιζόνταν με τα ερευνητικά ερωτήματα και όσα θα μπορούσαν να αποκαλύψουν - με άμεσο ή έμμεσο τρόπο - την ταυτότητα των συμμετεχόντων ή άλλων προσώπων. Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε μια πρωταρχική ταξινόμηση των δεδομένων με βάση τις ακόλουθες θεματικές:

- Κοινωνικο-δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων, στοιχεία σχετικά με την παιδική τους ηλικία, όπως επίσης την πρώτη τους εμπλοκή με την παραβατικότητα και τους φορείς του ποινικού συστήματος,
- Η βιωματική εικόνα των συμμετεχόντων αναφορικά με τη λειτουργία του ποινικού συστήματος και το ρόλο της φυλακής στις σύγχρονες κοινωνίες με κύρια έμφαση στο κατά πόσο ο εγκλεισμός εξυπηρετεί την πρόληψη της υποτροπής,
- Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην υποτροπή όσων συμμετεχόντων δήλωσαν ότι είχαν τελέσει νέες αξιόποινες πράξεις κατόπιν την πρώτης τους ποινικής καταδίκης (22 ως προς τον αριθμό)¹⁴,

14. Η υποτροπή των συμμετεχόντων διερευνήθηκε μόνο με βάση τις αφηγήσεις των συνεντευξιζόμενων. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας οι υπότροποι παρουσιάζουν στο ποινικό ιστορικό τους τουλάχιστον μία (1) ποινική καταδίκη (είτε εξέτισαν είτε δεν εξέτισαν ποινή στερητικής της ελευθερίας) μετά την οποία ακολούθησε είτε εκ νέου επαφή με την ποινική δικαιοσύνη λ.χ. σύλληψη, εκ νέου ποινική καταδίκη, εγκλεισμός είτε αφανής υποτροπή (εκ νέου διάπραξη ποινικού αδικήματος για την οποία δεν ακολούθησε επαφή με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης).

- Οι παράγοντες που υποδείχθηκαν από το σύνολο των συμμετεχόντων ότι «θωρακίζουν» τους αποφυλακισμένους από την περαιτέρω εμπλοκή τους στο έγκλημα και ευνοούν τη διαδικασία της κοινωνικής τους επανένταξης.

Το κάθε μέλος της ερευνητικής ομάδας ανέλαβε την ανάλυση των δεδομένων που περιλαμβάνονταν σε μια από τις παραπάνω ενότητες της βάσης. Σε αυτό το πλαίσιο, επιλέχθηκε η θεματική ανάλυση (Ισαρη & Πουρκός 2015: 115 επ.). Πιο συγκεκριμένα, σε κάθε χωρίο του κειμένου των συνεντεύξεων δόθηκε ένας αντιπροσωπευτικός κωδικός. Ο κωδικός αυτός συνόψιζε το περιεχόμενο του συγκεκριμένου χωρίου. Εν συνεχεία, επιχειρήθηκε η ομαδοποίηση των εν λόγω κωδικών με γνώμονα τη συνάφειά τους. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης δεν παρουσιάζονται αναλυτικά το σύνολο των δεδομένων και των συμπερασμάτων της έρευνας. Ωστόσο, στο πρώτο μέρος απομονώνονται και παρουσιάζονται πρωταρχικά πορίσματα με βάση όσα ερευνητικά δεδομένα αφορούν την ερμηνεία των ίδιων των (22) συμμετεχόντων σχετικά τους παράγοντες που συνέβαλαν στην υποτροπή τους. Στο δεύτερο μέρος δίνεται έμφαση στους παράγοντες που διευκολύνουν την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων και την πρόληψη της υποτροπής τους, έτσι όπως υποδείχθηκαν από το σύνολο των συμμετεχόντων.

γ) Πρωταρχικές ερευνητικές διαπιστώσεις - Βασικά αναδυόμενα θέματα

γ.1) Χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων

Στην ποιοτική εμπειρική έρευνα συμμετείχαν 31 άνδρες και 9 γυναίκες. Οι 9 συμμετέχοντες είχαν καταγωγή από κράτος της αλλοδαπής, ενώ οι υπόλοιποι κατάγονταν από την Ελλάδα. Στην ηλικιακή κατηγορία των 20 έως 40 ετών ανήκαν οι δέκα συμμετέχοντες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν άνω των 41 ετών. Ως προς την οικογενειακή τους κατάσταση, οι 15 εξ αυτών δήλωσαν άγαμοι, 8 άτομα δήλωσαν ότι είναι έγγαμοι, 2 άτομα ότι βρίσκονται στην κατάσταση της χηρείας και 11 άτομα δήλωσαν ότι είναι διαζευγμένοι. Οι υπόλοιποι δήλωσαν ότι διαβιώνουν σε συντροφική σχέση. Επιπλέον στοιχεία παρατίθενται στους ακόλουθους πίνακες:

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ			
20-30	31-40	41-50	51+
2	8	11	19

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΧΡΟΝΟ	
Απόφοιτος ΑΕΙ /ΤΕΙ	5
Φοιτητής/ρια	2
Μεταλυκειακή Εκπαίδευση	5
Απόφοιτος Λυκείου	7
Απόφοιτος Γυμνασίου	6
Απόφοιτος Δημοτικού	3
Μαθητής/ρια	2
Καμία σχολική μόρφωση	2
Ελλιπής φοίτηση στο Λύκειο	1
Ελλιπής φοίτηση στο Γυμνάσιο	4
Ελλιπής φοίτηση σε Δημοτικό	3

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΧΡΟΝΟ	
Δημόσιος υπάλληλος	1
Ιδιωτικός υπάλληλος	14
Ελεύθερος επαγγελματίας/ Επιχειρηματίας	1
Άνεργος	18
Μαθητής/ρια	0
Φοιτητής/φοιτήτρια	1
Συνταξιούχος	1
Δεν εργάζονται/Κρατούμενες	4

γ.2) Παράγοντες διακινδύνευσης ως προς την υποτροπή

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η ομάδα των υπότροπων συνεντευξιζόμενων αποτελούνταν στην πλειονότητά του από άνδρες ηλικίας 40-60 ετών, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, άγαμος και χρήστες ναρκωτικών ουσιών. Ειδικά για το ρόλο του έγγαμου βίου προέκυψε ότι στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων οι υπότροποι του δείγματος ήταν είτε άγαμοι, είτε διαζευγμένοι γεγονός που συνηγορεί στην απουσία ενός σημαντικού προστατευτικού παράγοντα. Διερευνώντας τους πιθανούς παράγοντες «διακινδύνευσης» για την υποτροπή, οι οποίοι εντοπίζονται κατά την περίοδο της ανηλικότητας, αναδείχθηκε ο ρόλος της οικογένειας και ειδικότερα η διασπασμένη οικογενειακή δομή, η «κακή» ποιότητα σχέσης και ο αδύναμος ή ανύπαρκτος δεσμός μεταξύ γονέα και τέκνου, η ελλιπής γονεϊκή επιτήρηση, το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status της οικογένειας καταγωγής, οι δυσαρμονικές γονεϊκές σχέσεις, η ενδοοικογενειακή βία καθώς και η γονεϊκή παρεκκλίνουσα ή παραβατική συμπεριφορά. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που προέκυψε ήταν η σχολική αποτυχία, η έλλειψη ενδιαφέροντος για τους εκπαιδευτικούς στόχους και η διακοπή της φοίτησης στο σχολείο ως κοινή συνισταμένη των αφηγήσεων των συμμετεχόντων.

Ένα ακόμα στοιχείο που αναδύθηκε από τις αφηγήσεις των συνεντευξιζόμενων ήταν αυτό του ρόλου των παρεκκλινουσών φιλικών συναστροφών τόσο κατά την ανηλικότητα όσο και κατά την ενήλικη ζωή αλλά και των δικτύων γνωριμιών με άλλα άτομα ενταγμένα στη χρήση ναρκωτικών ουσιών και την παραβατικότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι όσοι ανέφεραν ότι οι φιλικές τους συναστροφές κατά την ανηλικότητα περιλάμβαναν χρήστες ναρκωτικών ουσιών δήλωσαν ότι ενεπλάκησαν και οι ίδιοι κάποια στιγμή είτε κατά την ανηλικότητα είτε αργότερα κατά την ενήλικη ζωή στη χρήση ναρκωτικών ουσιών και την τοξικοεξάρτηση. Καταγράφηκε η εμπλοκή στην παραβατικότητα και στη χρήση ναρκωτικών ουσιών κατά την ανηλικότητα ως ένα συχνά αναδυόμενο από τις αφηγήσεις των συνεντευξιζόμενων στοιχείο, γεγονός το οποίο συνηγορεί στην άποψη ότι παρατηρείται μια «συνέχεια» στην αντικοινωνική και παραβατική συμπεριφορά σε βάθος χρόνου. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρόλος της πρώιμης εμπλοκής στην παραβατικότητα και την παρέκκλιση καθώς και η πρώιμη επαφή με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης ως παράγοντες που αυξάνουν την πιθανότητα της υποτροπής. Παράλληλα, η εργασία κατά την ανηλικότητα φαίνεται να συνδυάζεται με τη σχολική αποτυχία και τη διακοπή της φοίτησης στο σχολείο. Τέλος, αναδεικνύεται ο ρόλος της χρήσης ναρκωτικών ουσιών και της τοξικοεξάρτησης τόσο στην εμπλοκή στην παραβατικότητα όσο και στο φαινόμενο της υποτροπής καθώς πρόκειται για μια αλληλο-

τροφοδοτούμενη σχέση μακράς διάρκειας με μακροπρόθεσμες και δύσκολα αναστρέψιμες συνέπειες για τη ζωή του υπότροπου ατόμου.

Σε ό,τι αφορά τις αφηγήσεις των συνεντευξιζόμενων σχετικά με τους παράγοντες που συνέβαλαν - κατά την αξιολογική τους κρίση - στην εκ νέου τέλεση αξιόποινων πράξεων κατόπιν της πρώτης εμπλοκής τους με την ποινική δικαιοσύνη, ένα πρώτο στοιχείο που αναδύθηκε ήταν εκείνο της επιθυμίας ή ανάγκης εξεύρεσης χρημάτων:

- **Καθαρά οικονομικοί λόγοι γιατί είχαμε έξοδα στο σπίτι, δεν υπήρχε άλλο εισόδημα,**
- **η φυγοδικία που με ανάγκαζε αυτόματα...ήταν η φυγοδικία ένα, η φυγοδικία (...) ήρθαν τρία πράγματα μαζί τέσσερα, ήρθε η φυγοδικία, το κλείσιμο της εταιρίας και η συνναστροφή μου με το πρόγραμμα δηλαδή το ένα έφερε το άλλο,**
- **Αφού καταστραφήκαμε από την επιχείρηση,**
- **για μένα το να κλέβω ήταν ο τρόπος για να ζήσω (...) Παίρναμε και κάποιο επίδομα για τα παιδιά αλλά τα πράγματα ήταν δύσκολα και ήθελα και λεφτά για τα χάπια μου (...) και ξαναέμπλεξα (...) είχα τον άντρα μου βαριά άρρωστο και ήθελα χρήματα για γιατρούς... γι' αυτό έκλεψα,**
- **δεν άλλαξα, δεν φοβήθηκα (...) δεν έβαλα μυαλό (...) 'Ηθελα λεφτά [...] και συνέχισα τα ίδια,**
- **Συμβαίνει ότι εγώ κάθομαι και δουλεύω πάρα πολλές ώρες, τα λεφτά ήταν ίσα που επιβιώνεις (...) Και το οικονομικό κέρδος και η εξουσία που είχες. Είσαι κάποιος, μετράς. Κάνεις κουμάντο¹⁵ (...) Όταν σταματήσεις να 'σαι φιλοκρήματος, να σε νοιάζει το χρήμα, γιατί όλοι θέλαμε χρήμα,**
- **αλλά το έκανα για την επιβίωση. Έψαξα για δουλειά, αλλά παντού ήθελαν ταυτότητα. Είχα μόνο το αποφυλακιστήριο. Και σκέφτηκα "χαζός είμαι εγώ, να κάθομαι να πεθαίνω από πείνα, όταν υπάρχουν άλλοι τρόποι;"**
- **αν είχαμε καλές δουλειές, αν είχαμε διάφορα 5-6 πράγματα που είναι βασικά (...) μάλλον δεν θα πήγαινε ο άλλος ούτε να κλέμει,**
- **Είναι πανάκριβο σπορ (...) σε οδηγούν σε έναν άλλο τρόπο ζωής (...) σου ικανοποιεί τις επιθυμίες τις σωματικές, τις πνευματικές... σου καλύπτει όλες τις επιθυμίες θεωρητικά [...] Το βασικό μου κίνητρο για την εμπορία δεν ήταν βέβαια το να εξασφαλίζω τη δική μου δόση, αλίμονο! Εξασφάλιζα όλα τα υπόλοιπα, και γρήγορα αυτοκίνητα και μόστρες.**

Η δεύτερη κατηγορία που προέκυψε ανέδειξε το στοιχείο της χρήσης ναρκωτικών σε συνδυασμό με την ανάγκη εξεύρεσης χρημάτων για την εξασφάλιση της ίδια της χρήσης. Ειδικότερα, δώδεκα συνεντευξιζόμενοι σχολίασαν τα παρακάτω:

- **θέλετε να ρωτήσετε πότε θα έφτασα να έχω εκκρεμότητες με το νόμο; Λόγω αυτής της χρήσης που συνεχίστηκε και μετέπειτα,**
- **ίσως να ήταν και ένα κίνητρο αυτό μάλλον για να ξαναμπώ πάλι στη χρήση, σίγουρα δεν ήμουνα έτοιμος,**
- **έβγαине ένα μεροκαματάκι από κει (...) Είχα έξοδα και από τους γιατρούς και κλοπές (...) Βγήκανε εκεί κάποια χρήματα για ναρκωτικά,**
- **Κλοπές (...) για να βρω τη δόση μου. Υπήρχε μισθός και καλός μισθός αλλά όταν υπάρχουν ναρκωτικά δε φτάνει ο**

15. Ο συνεντευξιζόμενος αναφέρεται στην εμπορία ναρκωτικών ουσιών.

μισθός (...) Από τη στιγμή που ξαναήπια τελείωσε, ξανά τα ίδια πάλι,

- Δεν έκανα διακίνηση για να οικονομήσω, αλλά για να έχω τη δόση μου. Πάντα υπάρχουν άλλοι από πίσω που τα παίρνουνε (...) Όταν είσαι σε αυτό, γίνεσαι παραβατικός χαρακτήρας. Έκανα απάτες περισσότερο και έχω μπει στη φυλακή για χρέη στο δημόσιο (...) Μετά την αποφυλάκιση, έφτιαχνα πλαστές συνταγές για να βγάλω λεφτά. Έπαιρνα τα φάρμακα, τα έπινα ο ίδιος και τα πούλαγα σε άλλους (...) μια φορά πρεζάκιας πάντα πρεζάκιας, το λένε και οι δικαστές. Η επαφή μου με το δικαστήριο δεν λειτούργησε σαν φόβητρο,
- μόνο τα ναρκωτικά σκέφτεσαι και τίποτα άλλο (...) είσαι άρρωστος μέχρι και τα παιδιά σου μπορείς να πουλήσεις, δεν αισθάνεσαι τίποτα, δεν φοβάσαι τίποτα ζεις μόνο για την πρέζα,
- Νομίζεις [...] ότι εάν παίρνεις ναρκωτικά σου λέει κάτι η φυλακή; άχρηστη είναι συνεχίζεις τη χρήση, μαθαίνεις και άλλα πράγματα μέσα και μετά βγαίνεις και κάνεις πάλι τα ίδια και τα ίδια (...) Νομίζω ότι αν κατάφερα τότες να κόψω την πρέζα δεν θα είχα ανάγκη τις παρανομίες θα μπορούσα να είχα φύγει από το σπίτι μου (...) και ήθελα και λεφτά για την πρέζα μου και τελικά κατέληξα πάλι στα ίδια και χειρότερα,
- Τα ναρκωτικά είναι άλλο είναι αρρώστια τι να σου κάνει η φυλακή και τι για να μάθεις; να φοβηθείς και να κόψεις; πλάκα κάνεις! Εντάξει είναι κάποια πράγματα που εννοείται ότι αν δεν προσέξεις και τα κάνεις θα πας φυλακή σιγά το ξέρεις από την αρχή (...) Αν αναγκαστείς θα κάνεις παρανομίες... Για να σώσεις το τομάρι σου θα κάνεις πολλά... δεν φοβάσαι πλέον (...) δεν άλλαξα, δεν φοβήθηκα... δεν έβαλα μυαλό... Ήθελα λεφτά και πρέζα και συνέχισα τα ίδια (...) Για μένα η όλη ζωή μου στην παρανομία ξεκινούσε από τα ναρκωτικά άρα όσο έπαιρνα ναρκωτικά δεν θα άλλαζα (...) Ούτε το παιδί δεν με κράτησε μακριά από όλα, ούτε η οικογένεια μου αν και με στήριξε στο τέλος,
- Συμβαίνει ότι εγώ κάθουμι και δουλεύω πάρα πολλές ώρες, τα λεφτά ήταν ίσα που επιβιώνεις. Ήμουν χρήστης όλων αυτό τον καιρό του χασίς, δεν το έχω σταματήσει όλων αυτό τον καιρό. Και όλες μου οι παρέες ήταν ένα άτομα που πίνανε χασίς. Μου λέγανε, πάρε και για μένα, και έπαιρνα ένα κιλό, το μοίραζα σε τρεις - τέσσερις. Σιγά - σιγά το ένα κιλό έγινε δύο, δέκα, εκατό ... τόνοι,
- κατάντησα θέλοντας και μη για να πάρω τις ουσίες μου, στην παρανομία, στις κλοπές, έχω κάνει το βαποράκι πολλές φορές, με έχουσε πιάσει πολλές φορές
- όλα αυτά τα χρόνια ήμουν φυλακή - χρήση, χρήση - φυλακή, είτε μέσα είτε έξω η χρήση έπαιζε πάντα και παντού,
- ενώ αποφυλακίζομαι συνέχισα να τελώ κλοπές λόγω της χρήσης.

Η τρίτη κατηγορία που προέκυψε ανέδειξε το ρόλο της οικογένειας. Ειδικότερα, τρεις συνεντευξιαζόμενοι αναφέρθηκαν στην ενδοοικογενειακή δυσλειτουργία καθώς και σε στρεσογόνα γεγονότα που θα μπορούσαν να «πυροδοτήσουν» την υποτροπή:

- και άλλο μέτρο μπορεί να μου κε επιβληθεί πάλι θα ξανάκανα ληστεία έτσι όπως ήμουνα εγώ. Ξεκινάει από πιο πριν (...) σας είπα ξεκινάει από τις οικογένειες (...) ήδη έχω ένα background που έχω μεγαλώσει κάπως και έχουνε καταγραφεί κάποια πράγματα είτε από το σχολείο είτε από την οικογένεια είτε από την κοινωνία γύρω μου (...) πιστεύω η έλλειψη παιδείας των γονιών μου (...) αν υπήρχε

παιδεία και στους γονείς γιατί τα πάντα ξεκινάνε από την οικογένεια,

- Αυτό που διαπίστωση είναι ότι σε όλη μου τη ζωή έκανα ό,τι έκανα γιατί ήθελα να τρίψω στα μούτρα των γονιών μου κοιτάξτε πώς τα κάνετε (...) ό,τι και να κανα δεν το ακούγατε, προτιμούσατε να ζείτε μέσα στα ψέματα παρά να ειπώνεται η αλήθεια,
- Αναγκάζεσαι να κάνεις, όλα αυτά, ανάλογα με το πώς έχεις μεγαλώσει.

Η τέταρτη κατηγορία ανέδειξε το ρόλο του σχολείου και της απόκτησης μόρφωσης στη βάση μιας γενικότερης κοινωνικοποίησης απαραίτητης για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου. Συγκεκριμένα, τρεις συμμετέχοντες περιγράφουν:

- και άλλο μέτρο μπορεί να μου κε επιβληθεί πάλι θα ξανάκανα ληστεία έτσι όπως ήμουνα εγώ. Ξεκινάει από πιο πριν (...) ξεκινάει από πιο πριν (...) ήδη έχω ένα background που έχω μεγαλώσει κάπως και έχουνε καταγραφεί κάποια πράγματα είτε από το σχολείο είτε (...),
- εάν δεν ξέρεις να γράφεις ούτε να διαβάζεις, όταν δεν πας σχολείο μαθαίνεις στην παρανομία και μετά άντε να βγεις από εκεί,
- Έπρεπε να είχα πάει σχολείο. Θα γλίτωνα από πολλά και θα μπορούσα να βοηθήσω και τα παιδιά μου τώρα.

Στην ίδια κατεύθυνση επισημάνθηκε από έναν συνεντευξιαζόμενο ο ρόλος της κοινωνίας στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την πρόληψη της παραβατικότητας και της υποτροπής: «και άλλο μέτρο μπορεί να μου κε επιβληθεί πάλι θα ξανάκανα ληστεία έτσι όπως ήμουνα εγώ. Ξεκινάει από πιο πριν (...) ήδη έχω ένα background που έχω μεγαλώσει κάπως και έχουνε καταγραφεί κάποια πράγματα είτε από το σχολείο είτε από την οικογένεια είτε από την κοινωνία γύρω μου». Η έκτη κατηγορία που προέκυψε ανέδειξε το στοιχείο της αποποίησης ή εξουδετέρωσης της ευθύνης για την εμπλοκή σε παραβατικές συμπεριφορές (Matza & Sykes 1957). Συγκεκριμένα, ένας συνεντευξιαζόμενος απέδωσε την υποτροπή του σε αφέλεια παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως θύμα επικαλούμενος και την εμπλοκή άλλων ατόμων οι οποίοι χαρακτηρίζονταν κατά την άποψή του από την ίδια αφέλεια, ενώ σε ένα άλλο περιστατικό υποτροπής δεν αναγνώριζε την ιδιότητα του θύματος στα άτομα εκείνα σε βάρος των οποίων διέπραξε την αξιόποινη πράξη χαρακτηρίζοντάς την απλά ως «δουλειά». Σε μία άλλη περίπτωση, η συνεντευξιαζόμενη φαίνεται να δικαιολογεί τις αξιόποινες πράξεις της αρνούμενη ότι προκαλούν βλάβη ή ζημία στα πρόσωπα εκείνα σε βάρος των οποίων διαπράττονταν. Σε μια επόμενη θεματική κατηγορία αναδείχθηκε ο ρόλος της φυλακής ως σημαντικός παράγοντας «διακινδύνευσης» για την υποτροπή¹⁶. Αναλυτικότερα, έξι συνεντευξιαζόμενοι περιγράφουν:

- εγώ ταλαιπωρήθηκα αρκετά όλα αυτά τα χρόνια και φταίω, βέβαια, δεν ξέρω τώρα κατά πόσο όταν παίρνεις ένα παιδί 22 χρονών και το κρατάς 3½ χρόνια στη φυλακή, το βγάζεις έξω και τι περιμένεις; (...) Αν έχει κάνει ο άλλος 6 χρόνια φυλακή τι θα κάνει όταν βγει έξω; θα πάει να δουλέψει οικοδομή; Δεν θα πάει να δουλέψει οικοδομή, θα πάρει ξανά το Kalashnikov και θα πάει να κάνει ληστεία,

16. Ο ρόλος του εγκλεισμού στην υποτροπή δύναται να επεξηγηθεί κυρίως στο πλαίσιο της θεωρίας της ετικέτας (Becker, Lemert, Goffman) αλλά και της θεωρίας της διαφοροποιούσας συναναστροφής (Sutherland).

- η φυλακή έχει και μια έννοια **ιδρυματοποίησης** που σε κάνει νωθρό... δεν ξέρω αν με καταλαβαίνεις, δηλαδή δεν το πολυ-ψάχνεις να πας να εργαστείς, να κουραστείς, προτιμάς το εύκολο... Το θέμα είναι κατά πόσο θέλει και ο κρατούμενος να αποβάλει αυτή την έξη του εύκολου. Το εύκολο είναι συνήθως και παραβατικό,
- Δεν με συγκράτησε η πρώτη φυλάκιση για τη λιποταξία. Άμα μπλέξεις μια φορά, μετά μπερδεύεσαι πάλι. Εγώ έχω φάκελο. Ό,τι και να κάνω τώρα, θα με πιάσουνε,
- Υπάρχει και κάτι άλλο ... της σσιγγάνας και της αποφυλακισμένης... η ρετινιά... Τι θα πω αν μάθουν ότι έχω κάνει φυλακή δεν θα μου δώσουν δουλειά θα φοβούνται και άρα εγώ τι θα κάνω για να ζήσω;
- Υποτροπή στο έγκλημα είναι ότι μπαίνεις σε ένα χώρο μέσα, όπου είναι πάρα πολλοί άνθρωποι μαζεμένοι, με κοινά ενδιαφέροντα, θα μπει μέσα για να οργανώσεις τις δουλειές, μπίζνες, είτε εκεί μέσα ή όταν βγεις έξω. Δεν κάνει κάτι άλλο η φυλακή. Συνεχίζει την παραβατικότητά σου και μέσα από τις φυλακές και έχεις και καλές γνωριμίες όταν βγεις έξω (...). Ο εγκλεισμός βοηθάει στο να εξελιχθεί κάποιος, ό,τι θέλεις, μπορείς να το βρεις εκεί μέσα. Μπορείς να πεις ότι δεν θα κάνεις τίποτα, αλλά αυτό είναι σχετικό, γιατί μπορεί να θέλεις εσύ να αγιάσεις, αλλά δεν θα σε αφήσουνε οι άλλοι να αγιάσεις,
- Η φυλακή χειρότερα με έκανε και χειρότερη έγινα.

Στην περίπτωση δύο συνεντευξιαζόμενων η υποτροπή παρουσιάστηκε ως απόρροια προσωπικής επιλογής. Χαρακτηριστικά αναφέρουν:

- Εγώ που ήμουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στη φυλακή, εγώ επέλεγα την παραβατική συμπεριφορά. Ήταν επιλογή μου,
- Γιατί όταν επιλέγεις και βλέπεις ότι μάλλον αυτό σε πάει φυλακή.

Στην περίπτωση τριών συνεντευξιαζόμενων έγινε αναφορά στην ανωριμότητα ως παράγοντα που συνέβαλε στην υποτροπή τους. Χαρακτηριστικά αναφέρθηκαν στην «ανωριμότητα», στο «μυαλό» και στην ανάγκη να «πληρώσεις για να μάθεις». Τα σχόλιά τους είχαν ως εξής:

- Αλλά όχι δεν ωρίμασα παντού. Γιατί, όταν επιλέγεις και βλέπεις ότι μάλλον αυτό σε πάει φυλακή. Δεν αξίζει και πας και το κάνεις, ε ναι, είσαι ανώριμος»
- Μια υποτροπή για να γίνει πρέπει ο άλλος να μη έχει βάση, φαντάσου ένας άνθρωπος που έχει μυαλό, συναισθήματα έχει πολλά. Υποτροπή, υποτροπή, υποτροπή, κάπου ευθύνεται αυτή η υποτροπή (...) Που δεν υπήρχανε βάσεις,
- Πουθενά, μια χαρά όμορφα και ωραία. Τι να πω; Αφού έγινε. Έγινε, τελείωσε, πάει, έφυγε. Πληρώνεις, στη ζωή πληρώνεις για να μάθεις.

Παράλληλα, δύο συνεντευξιαζόμενοι αναφέρθηκαν στην «κακή ψυχολογία» η οποία πυροδότησε την εκ νέου εμπλοκή σε αξιόποινες πράξεις. Οι ίδιοι περιγράφουν:

- Και μετά το χωρισμό μου από εκείνη την κοπέλα, ήταν λίγο περίεργες οι καταστάσεις που ξανακύλησα,
- Το άλλο κομμάτι όμως που έκανα το νοσοκόμο με κούρασε πάρα πολύ και σε κάποια φάση πήγα και έκανα μια ληστεία (...) Αν ήμουν καλά ψυχολογικά δεν υπήρχε περίπτωση να το κάμω, αλλά ήμουν διαλυμένος εκείνη την περίοδο, ήταν πάρα πολύ ψυχοφθόρο αυτό που έκανα με τον πατέρα μου.

Παράλληλα, ένας συνεντευξιαζόμενος επεσήμανε το ρόλο του **στιγματισμού** στην εκ νέου επαφή του με το ποινι-

κό σύστημα λόγω της προηγούμενης εμπλοκής του στην παραβατικότητα σε συνάρτηση με τις συναναστροφές του, ένας συνεντευξιαζόμενος αναφέρθηκε στο ρόλο των φιλικών συναναστροφών, ένας συνεντευξιαζόμενος στο ρόλο του γάμου και ένας στο ρόλο του οξέθυμου χαρακτήρα του. Χαρακτηριστικά αναφέρουν:

- Εγώ για άλλα πράγματα ξαναέμπαينا, για εφορίες, για δικαστικά έξοδα που δεν πλήρωνα, με μπλέκανε και μένα για τις παρέες κτλ. Αυτοί κάτσανε πολύ μέσα, εγώ λίγο (...). Άμα κάνεις παρέα με κάποιον, άντε να πείσεις μετά ότι δεν είσαι μπλεγμένος,
- Και όλες μου οι παρέες ήταν άτομα που πίνανε χασίς. Μου λέγανε, πάρε και για μένα, και έπαιρνα ένα κιλό, το μοίραζα σε τρεις-τέσσερις. Σιγά-σιγά το ένα κιλό έγινε δύο, δέκα, εκατό ... τόνοι (...),
- Ο γάμος, ενώ στην αρχή έπαιξε κάποιο ρόλο (ενν. για τη μη εμπλοκή στο έγκλημα), τελικά ήταν αυτός ο ρόλος που τελικά έμπλεξα ξανά, που κύλισα πάλι. Ίσως και να ψαχνόμουνα και εγώ,
- Ήμουν τζώρας από μικρός, ηρέμησα μετά σιγά, σιγά, αλλά όχι ότι και τώρα χαρίζομαι, δεν χαρίζομαι. Η αλήθεια είναι αυτή και για αυτό και μπήκα και τελευταία φορά πάλι μέσα, δε χαρίστηκα (...) ήξερε ότι είμαι εκδικητικός (...) Ξυλοδαρμούς, δηλαδή κάτι μου 'λεγες, ήμουν και νέος, λίγο τζώρας και δε σήκωνα μύγα στο σπαθί μου (...) Αλλά όταν με πείραζες τρελαινόμουνα, όταν δεν με πείραζες δεν τρελαινόμουνα. Δηλαδή, εσύ με πείραζες; Δεν υπήρχε περίπτωση να μη σου αλλάξω τα φώτα.

Τέλος, σε μία περίπτωση η παραβατική συμπεριφορά και κατ' επέκταση και η υποτροπή γίνεται αντιληπτή ως τρόπος ζωής και σε μία περίπτωση γίνεται αντιληπτή ως εξάρτηση. Οι δύο συνεντευξιαζόμενοι σχολίασαν:

- Επειδή δεν προσπαθούν να βγουν από τις παρανομίες (...) Είναι πιο εύκολο να ζεις έτσι, είναι σαφές. Για επιβίωση, για να αποδείξουν ότι υπάρχουν,
- Μέσα από αυτές τις ομάδες καταλαβαίνεις ότι εξάρτηση δεν είναι μόνο η χρήση, είναι και η παραβατική συμπεριφορά.

Κατά τα λοιπά, με βάση το βίωμα και τις αντιλήψεις του συνόλου των συμμετεχόντων στην έρευνα, οι παράγοντες που συνδέονται με την πρόληψη της υποτροπής των αποφυλακισμένων και κατ' επέκταση με την επιτυχημένη κοινωνική τους επανένταξη μπορούν να διακριθούν σε επιμέρους κύριες ομάδες. Κάθε επιμέρους ομάδα περιλαμβάνει ειδικότερους παράγοντες, που αφορούν τόσο τη γενική κατηγορία των αποφυλακισμένων όσο και ειδικότερες κατηγορίες αυτών (με βάση λ.χ. το ποινικό τους παρελθόν, το φύλο, την ηλικία και την εθνικότητά τους). Αξίζει να επισημανθεί εξ αρχής ότι οι προβαλλόμενοι ως προστατευτικοί παράγοντες - σύμφωνα με τους συμμετέχοντες - αναφέρονται τόσο στη φάση της έκτισης της ποινής όσο και στο μετασφρονιστικό στάδιο. Κατ' αυτό τον τρόπο, αναδεικνύεται ότι η προετοιμασία των κρατούμενων για την κοινωνική τους επανένταξη θα πρέπει να λαμβάνει χώρα από την πρώτη στιγμή που τίθενται σε συνθήκες εγκλεισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι - σύμφωνα με το Σχέδιο του Νέου Σωφρονιστικού Κώδικα - οι κρατούμενοι «έχουν δικαίωμα για την προετοιμασία της επιστροφής τους στο κοινωνικό, επαγγελματικό και οικογενειακό τους περιβάλλον σύμφωνα με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου». Επίσης, εκεί προβλέπεται ότι η κράτηση των εγκλειστών οφείλει να «οργανώνεται έτσι ώστε να διευκολύνει την επανένταξή τους στην ελεύθερη κοινωνία».

γ.3) Προστατευτικοί παράγοντες

γ.3.1) Η στέγη και η επαγγελματική αποκατάσταση

γ.3.1.1) Η εύρεση κατοικίας και η βραχυπρόθεσμη κάλυψη των πάγιων εξόδων

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων υπέδειξε ως βασικό παράγοντα για την πρόληψη της υποτροπής την κάλυψη βασικών αναγκών των αποφυλακισμένων κατά το πρώτο διάστημα της απόλυσής τους από τα καταστήματα κράτησης. Οι τελευταίες συνίστανται αρχικά στην εύρεση οικίας και την κάλυψη των σχετικών εξόδων¹⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται η σημασία της ύπαρξης ενός ισχυρού οικογενειακού ή/και φιλικού δικτύου υποστήριξης, το οποίο και θα αναλάβει τα σχετικά έξοδα για λογαριασμό του αποφυλακισμένου¹⁸. Όπως επισημάνθηκε από αλλοδαπό αποφυλακισμένο: «Είναι πολύ δύσκολο κάποιος να επανενταχθεί. Ξέρεις ποιος μπορεί μόνο να το κάνει; Αυτός που έχει μάνα, πατέρα, αδερφή κτλ. Αν δεν έχεις κανέναν, όπως εγώ, κάτι με σπρώχνει από πίσω να κάνω κάτι, γιατί δεν γίνεται αλλιώς. Προχτές δεν είχα να φάω και πάω σε ένα φούρνο, που είναι κοντά, και ζήτηση πέντε αυγά και ένα ψωμί, και μου είπε όχι. Πάω στην Ομόνοια, και ζήτηση ένα ποτήρι νερό και μου είπαν μόνο σε μπουκάλι. Πώς να μην κάνω καμία βλακεία (ενν. αξιόποινη πράξη), δεν έχω κανέναν να με βοηθήσει». Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται ως αναγκαία η υποστήριξη του αποφυλακισμένου από κρατικούς ή άλλους φορείς, ιδίως μέσω της παροχής ενός βραχυπρόθεσμου επιδόματος:

- ... θα έπρεπε να υπάρχει ένα επίδομα για το πρώτο διάστημα, μέχρι να βρεις δουλειά, ένα μικρό ποσό. Ξέρω παιδιά που θέλουν να ξαναμπουν στη φυλακή. Μέσα στη φυλακή, το έχω συναντήσει αυτό. Τη στιγμή που ανοίγει η πόρτα, και δεν έχεις κάπου να μείνεις, σκέψου το, είναι τρομαχτικό. Τουλάχιστον για κάποια άτομα, πρέπει να υπάρχει μια φροντίδα,
- Είχα γνωρίσει έναν [...], που δούλευε με πλαστά [...] με ρώτησε τι θέλω να κάνω τώρα. Του ζήτησα λεφτά να πάω σε ένα ξενοδοχείο να κοιμηθώ [...]. Ξύπνησα μετά από πολλές ώρες [...] του είπα «πάμε να αρχίσουμε να δουλέψουμε [...]» (ενν. να τελέσουμε αξιόποινες πράξεις). Βγάλαμε λεφτά. Μέσα σε ένα μήνα βγάλαμε 45 χιλιάδικα [...] Δεν ήξερα να κάνω κάτι άλλο [...]. Εδώ χρωστάω ενόικια, ΔΕΗ και νερό, το νερό το άνοιξα παράνομα, γιατί μου το κόψανε. Και δεν ξέρω τι να κάνω [...],
- Όταν μου είπαν στο εφετείο ότι θα βγω, το πρώτο πράγμα που μου ήρθε στο μυαλό που θα πάω και τι θα κάνω, που θα μείνω [...]. Ήθελα να πάω κάπου, που δεν ήξερα τίποτα και δεν με ήξερε κανένας [...]. Αγκώθηκα πάρα πολύ, αισθανόμουν ότι πνίγομαι [...]. Στη δική μου περίπτωση, αν δεν είχα τη βοήθεια από τα συγκεκριμένα άτομα, θα μπορούσα ξανά να κάνω το ίδιο [...]. Υπάρχουν κοπέλες που για αυτό το λόγο γυρνάνε πίσω. Κάποιες λέγανε ευτυχώς που είμαι εδώ (ενν. στη φυλακή) μέσα και έχω ένα φαγητό να φάω, παρά να είμαι συνέχεια στο κυνήγι [...]. Μετά το ξενοδοχείο, το σπίτι μου ήταν στην ΕΠΑΝΟΔΟ, στους ξενώνες από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Σεπτέμβριο. Μας έδιναν

και ένα ποσό για σουπερ μάρκετ. Τότε πήγα σε δικό μου σπίτι. Αν δεν υπήρχε αυτή η φιλοξενία, δεν θα μπορούσα να κάνω σπίτι μου. Ούτε στη δουλειά να πάω, ούτε λεφτά να βγάλω. Μάζεμα κάποια λεφτά και μετά βρήκα το δικό μου σπίτι. Αν πιέζεσαι οικονομικά και ο άλλος είναι μαθημένος να έχει πιο πολλά λεφτά και να ζει αλλιώς, θα πει «δεν έχω που να μείνω, δεν έχω βοήθεια από κανέναν, η μόνη λύση είναι να ξανα-μπλέξω»,

- Αν δεν υπήρχαν κάποιες οργανώσεις, όπως ο ΟΝΗΣΙΜΟΣ, να βοηθούν ... το ζήτημα δεν είναι να βρεις μόνο το σπίτι (π.χ. μπορεί να σε φιλοξενήσει κάποιος φίλος), είναι και οι λογαριασμοί, τα τρόφιμα, μετρητά, το ρεύμα, το τηλέφωνο, το νερό ... μετά δεν υπάρχει κοινωνική ένταξη [...]. Ένα σοβαρό πρόγραμμα, θα μπορούσε να καλύπτει κάποιους λογαριασμούς,
- Η πολιτεία ... θα μπορούσε μέσω των προγραμμάτων του ΟΑΕΔ να βοηθήσει τους αποφυλακισμένους με ένα ποσό, για να μπορέσουν να επανενταχθούν. Να μην τους αφήνεις ξεκάρφωτους, να μπορεί να καλύψει τα τσιγάρα, τον καφέ του,
- Ο αποφυλακισμένος χρειάζεται μια εργασία, να μπορεί να επιβιώσει γιατί αλλιώς θα πάει να κλέψει. Αυτό δεν το βλέπει το κράτος. Πρέπει να υπάρχει κάτι από την πρόνοια, μέχρι να βρεις δουλειά, έστω στην αρχή. Μόνο όταν βγήκα πήρα 850 ευρώ από τον ΟΑΕΔ. Μετά, τι θα κάνεις; [...].

Στο ίδιο πλαίσιο, υποδεικνύεται η αναγκαιότητα ενημέρωσης των κρατούμενων σχετικά με τις υφιστάμενες δομές υποστήριξης των αποφυλακισμένων και η περαιτέρω ενίσχυσή τους:

- Δεν ήξερα για τα προγράμματα. Δεν με ενημέρωσε κανείς, ούτε στον Κορυδαλλό, ούτε στο Δομοκό. Πιστεύω ότι θα είχα πάρει άλλο δρόμο (ενν. δεν θα είχα επιλέξει να τελέσω αξιόποινες πράξεις κατόπιν της αποφυλάκισής μου), αλλά το έκανα για την επιβίωση,
- Δεν ξέραμε για την ΕΠΑΝΟΔΟ και τις υπηρεσίες της, αν μπορούμε να φιλοξενηθούμε. Δεν ξέραμε καν ότι όταν βγαίνουμε από τη φυλακή, μπορούμε να πάρουμε το επίδομα. Δεν υπήρχε ενημέρωση [...]. Όταν πάνε να κάνουν μια ενημέρωση στη φυλακή (ενν. σχετικά με τους φορείς της μετασφρονιστικής μέριμνας), φωνάζουν μόνο τα παιδιά που είναι στο σχολείο, δεν φωνάζουν όλους τους κρατούμενους. Αλλά πρέπει να τους φωνάζεις όλους. Δώσε ελπίδα στον άλλον [...]. Θέλω να πηγαίνω σε φυλακές, να μιλήσω στους κρατούμενους [...]. Στη φυλακή θέλω να πάω και να βοηθήσω. Ενημέρωση κρατούμενων από κάποιον άλλον που έχει κάνει φυλακή. Δίνεις στον άλλον ελπίδα, βλέπουν οι άλλοι ότι μπορείς να αλλάξεις,
- Υπάρχουν μεγάλοι οργανισμοί, μεγάλοι εφοπλιστές, αλλά δεν μπλέκονται με αυτά. Κοιτάζουν αλλού με μεγαλύτερη επιφάνεια... αυτοί για τα μάτια του κόσμου κάνουν δωρεές... αλλά δεν μπλέκονται με της φυλακής τα κάγκελα. Εκεί πρέπει να γίνει μεγάλος στόχος, ώστε οι φυλακές, το Υπουργείο και όλοι οι εμπλεκόμενοι να δίνουν βοήθεια στον ΟΝΗΣΙΜΟ ... Όλα τ' άλλα είναι για να έχουμε να λέμε. Αν δεν υπάρχει μια δεύτερη ΕΠΑΝΟΔΟΣ, μια τρίτη ΕΠΑΝΟΔΟΣ, ένας δεύτερος ΟΝΗΣΙΜΟΣ, δεν πρόκειται να βελτιωθεί αυτό το πράγμα και θα 'ναι πάντα στην αρχή του. Όσες συνεντεύξεις και να παίρνετε, όσα και να αναδείξετε με αυτά που σας είπα [...],

17. Η σημασία της εύρεσης στέγης για την επιτυχή κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων έχει τονισθεί στην εμπειρική έρευνα των Graffam et al. (2004: 147 επ.).

18. Με βάση τη θεωρία των Sampson & Laub (1993, 2001), η οικογενειακή διαδραματίζει προεξάρχοντα ρόλο στην ισχυροποίηση των κοινωνικών δεσμών του ατόμου έτσι ώστε το άτομο να οδηγηθεί στον τερματισμό της εγκληματικής του πορείας.

γ.3.1.2) Η επιτυχής ένταξη στην αγορά εργασίας

Στο πλαίσιο της Εξελικτικής Εγκληματολογίας έχει διατυπωθεί η θέση για τον ευεργετικό ρόλο ορισμένων «περιστατικών ζώης» ως παραγόντων για τη μείωση της υποτροπής και την αποχή από το έγκλημα. Σε αυτά τα περιστατικά περιλαμβάνεται - μεταξύ άλλων - η επαγγελματική αποκατάσταση. Μέσα από το λόγο των συμμετεχόντων αναδεικνύεται η σημασία της ένταξης των αποφυλακισμένων στην αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό επισημαίνεται ως εξαιρετικά σημαντική η απόκτηση μια σταθερής επαγγελματικής θέσης, που να επιτρέπει στους αποφυλακισμένους να καλύψουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες. Στο ίδιο πλαίσιο, κρίνεται αναγκαία η υποστήριξη των πρώην κρατουμένων στην επαγγελματική τους αποκατάσταση μέσω της παροχής σχετικής συμβουλευτικής από αρμόδιους επαγγελματίες που εργάζονται στους φορείς μετασφραγιστικής μέριμνας, όσο και η έμπρακτη κοινωνική υποστήριξή τους. Και αυτό γιατί το κοινωνικό στίγμα που συνεπάγεται ο εγκλεισμός και κατ' επέκταση η επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετωπίζονται οι πρώην κρατούμενοι από τους υποψήφιους εργοδότες λειτουργούν ως τροχοπέδη στην επαγγελματική τους αποκατάσταση:

- ... για μένα η κοινωνική επανένταξη σημαίνει ότι ο άνθρωπος που θα βγει έξω, το πρώτο και το βασικότερο που πρέπει να του προσφέρει είναι μια δουλειά. Όλα τ' άλλα, μπορεί να τα βρει μετά μόνος του. Δηλαδή, δεν είμαι από τους ανθρώπους που ζητάω από το σύστημα, που λέω ότι είμαι αδίκημένος, που χρωστάει, που πρέπει να μου δώσει. Δεν είμαι αυτής της λογικής. Δεν χρωστάει σε κανέναν τίποτα. Αλλά, η πολιτεία όμως πρέπει τουλάχιστον για κάποιους ανθρώπους - που το θέλουνε - να τους δώσει την ευκαιρία να μπορέσουν να δουλέψουν ουσιαστικά. Πολλά παιδιά δεν έχουν αυτή την ευκαιρία. Και είναι ένα βασικό κομμάτι μόλις βγαίνεις από τη φυλακή, για να μην μπεις πάλι μέσα [...].
- Εγώ ήμουν τρία χρόνια εκεί μέσα [...]. Έβλεπα [...] να βγαίνουν και μετά από λίγο καιρό (π.χ. ένα μήνα) να επιστρέφουν για νέες πράξεις που τέλεσαν. Αδικία δεν είναι; Γιατί δεν έχουν δουλειά [...].
- Το πιο σημαντικό (ενν. για έναν αποφυλακισμένο) είναι να έχει κάποια ειδικότητα και να βρει σταθερή δουλειά. Από 'κει και πέρα, αν έχει κάποιο σταθερό μεσαίο εισόδημα, που θα σε βοηθήσει να ζήσεις με τα βασικά [...]. Αν δεν έχεις τίποτα στα χέρια σου, δεν υπάρχει άλλη λύση. Πηγαίνεις και κλέβεις και κάνεις ένα σωρό πράγματα [...] έχω ακούσει για ανθρώπους που αποφυλακίζονται και ξαναγαυρνάνε στη φυλακή, μετά από δυο μήνες π.χ. είναι πολύ συνηθισμένο αυτό,
- Τον πρώτο χρόνο μετά τη φυλακή, δεν δούλευα κανονικά. Έκανα μεροκάματα όπου έβρησκα. Ντρεπόμουν να πάω στην εταιρία που ήμουν πριν, επειδή είχα μπει φυλακή. Το ξέρανε [...]. Τελικά, πέρασε ο χρόνος και ξεχάστηκε το πράγμα. Δεν θέλω να ανοίγω τη συζήτηση. Και όταν με ρωτάνε τι πρόβλημα είχες, λέω απλά και γενικά «φασαρία, μεγάλη φασαρία» [...]. Εγώ π.χ. αν δεν είχα τη δουλειά μου, πόσο θα άντεχα, αν δεν είχα λεφτά να πληρώσω το νοίκι, το ρεύμα... δεν θα έκανα πάλι παρανομία;
- Στη δουλειά δεν είχα κανένα πρόβλημα, γιατί στο κύκλωμα που πήγα και εργαζόμουν δεν μάθανε ποτέ (ενν. ότι εξέτισα ποινή) [...]. Το κράτησα σκόπιμα κρυφό, γιατί στην Ελλάδα - είτε ο Θεός είτε ο έξω από 'δω - διώκονται. Επιδίωξα να μην μαθευτεί. Πιστεύω τα κατάφερα. Είναι ένας ανασταλτικός παράγοντας η φυλακή στο να βρεις δουλειά,

- ... ένας άνθρωπος εργασία χρειάζεται, δηλαδή άμα βγει έξω και αρχίζει πάλι και πουλάει ναρκωτικά ή κάνει απάτες και κομπίνες θα καταλήξει πάλι στη φυλακή. Αν δεν του δοθεί το βήμα να κάνει, να μπορεί κάπου να πατήσει και να μπορεί να χει ένα αποτέλεσμα, δεν θα το κάνει, πως θα ζήσει; Είναι θέμα επιβίωσης,
- ... οι δουλειές που υπάρχουν σήμερα είναι σε σουβλατζίδικα και σε καφετέριες. Τι δουλειά τώρα να κάνεις εκεί. Λέω για μια δουλειά η οποία θα σου αποδώσει κάτι και θα καλύψει κάποιες από τις ανάγκες σου. Όχι να πας κάπου και να πεις ότι απλά εργαζομαι. Και να χαλάω δέκα ευρώ την ημέρα στη διαδρομή. Γιατί και εκεί έχεις τα προσωπικά σου έξοδα,
- Πήγα σε μια δουλειά, είδαν το ποινικό μητρώο και μου είπαν ότι δεν μπορούν να με πάρουν. Και λέω σε αυτόν «δεν έχω κλέψει, δεν έχω σκοτώσει, επειδή ήμουν ορφανός, είχα μπλέξει με παρέες, δικό μου λάθος» [...]. Αυτή τη στιγμή, δεν με στηρίζει κανένας. Έχω τον αδερφό μου που δουλεύει, μου λέει «έχεις κάνει φυλακές, δεν μπορώ να σε βάλω στην εταιρία [...] άμα μάθουν στην εταιρία ότι έχεις κάνει φυλακή, τι θα πω, ότι είσαι φυλακόβιος;».

Ιδιαίτερη μέριμνα οφείλει να λαμβάνεται - όπως επισημαίνεται από τους συμμετέχοντες - για όσους απολύονται από κατάσταση κράτησης και βρίσκονται σε μια τέτοια ηλικία, που δεν τους επιτρέπει να εργαστούν. Ειδική κατηγορία αποτελούν επίσης όσοι διαθέτουν ήδη πριν τον εγκλεισμό τους συγκεκριμένη επαγγελματική εξειδίκευση και εμπειρία. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν ιδίως οι οικονομικοί εγκληματίες, οι οποίοι χρήζουν ενίσχυσης προκειμένου να κατορθώσουν να αξιοποιήσουν εκ νέου τις δεξιότητές τους και να αναδιοργανώσουν την επαγγελματική τους πορεία:

- Είναι δύσκολο λόγω ηλικίας [...] η ηλικία η δικιά μας δεν σου δίνει το δικαίωμα να κάνεις και πολλές δουλειές [...]. Εδώ δηλαδή το σύστημα δεν σε θέλει, σε διώκνει, σε αποκρούει το σύστημα, δεν σε θέλει το σύστημα, πρέπει να είσαι φτωχός, πεσμένο το κεφάλι και να σε καταδυναστεύουνε. Δεν σου δίνει τη δυνατότητα, δηλαδή τώρα εμένα κανονικά, με το βιογραφικό το οποίο έχω εγώ, είναι πολύ βαρύ βιογραφικό έτσι, δεν είναι εύκολο βιογραφικό, εντάξει, έχω κάνει τόσα πράγματα στη ζωή μου, και αυτά με ό,τι θέλουν να τους δώσω τα χαρτιά μου και το ένα και το άλλο. Σου λέει πάλι ότι ξέρεις θα δούμε δεν επενδύουμε σε ηλικία αυτή και τα λοιπά το προσωπικό, ούτε καν να σε δούνε, να κάνουν ένα interview μαζί σου,
- Σε τελική ανάλυση, δεν είμαι και είκοσι χρονών, πρέπει να βρω μια δουλειά στο αντικείμενό μου. Άμα είναι να δουλέω σε βενζινάδικο, εντάξει. Όλα μπορώ να τα κάνω, δεν είναι ότι ντρέπομαι για μια δουλειά, αλλά γιατί να το κάνω; Έχω σπουδάσει, είχα επάγγελμα, δεν είμαι στο δρόμο... αλλά φροντίζει το κράτος αυτή τη στιγμή να με βγάλει στο δρόμο. Κανένα πρόγραμμα σοβαρό δεν υπάρχει, λένε στα λόγια ότι υπάρχει, αλλά δεν ...

Μια ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν επίσης οι αλλοδαποί κρατούμενοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις ζητούμενο αποτελεί η επαγγελματική τους ένταξη, ώστε να αποφευχθεί η ένταξη ή η παραμονή τους στην άτυπη οικονομία. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή επιβαρύνεται εξαιρετικά στις περιπτώσεις που εκκρεμεί η δικαστική ή διοικητική τους απέλαση:

- δεν μπορεί να επανενταχθεί ένας αλλοδαπός που η οικογένειά του είναι χιλιόμετρα και σε άλλη ήπειρο χωρίς να 'χει χαρτιά [...] και δείχνοντάς του απλά την έξοδο της φυλακής το πρώτο που θα κάνει θα είναι να ξαναγυρίσει μέσα για να γυρίσει στην ασφάλεια του σίγουρου φαγητού της δουλειάς που δεν έχει έξω, αν δεν έχει δουλειά ένας άνθρωπος πως θα τον επανεντάξεις;

- *εγώ πουθενά δεν θέλω να πάω, εγώ θέλω τώρα ένα δουλειά κανονικά να δουλεύω, πρώτα από όλα γιατί έληξε τα χαρτιά μου άδεια παραμονής που έλειπα 18 μήνες που έκατσα στο αλλοδαπών [...] με αυτά πρώτα αυτό είναι να καταφέρω τα χαρτιά μου και να πάω κανονικά να δουλεύω σαν ένα υπάλληλος [...]. Τα χαρτιά μου πρώτα, δεύτερο σαν άλλοι που έχουν έρθει πριν από μένα στην ΕΠΑΝΟΔΟΣ έχουν κάνει δουλειά του [...] υπάρχει κάποιος άνθρωπος χωρίς δουλειά να ζει; [...] δεν είμαι κάποιος για να μπλέξω με παρανομίες, γιατί δεν ήμουν, τα θέματα αυτά που ήμουν ήθελα να φύγω σε αυτό χώρα... έχω μπλέξει δύο φορές δεν θέλω να γίνει τρίτο, υπάρχει δουλειά τώρα χωρίς νόμο, δηλαδή μούρα λένε, μούρα δουλειά, έρθει μπροστά μου πάλι δεν θα κάνω [...].*

Προκειμένου να υποβοηθηθεί η διαδικασία της επαγγελματικής αποκατάστασης, οι συμμετέχοντες επισημαίνουν την προετοιμασία των δραστηριοτήτων ήδη από το στάδιο της έκτισης της ποιότητάς. Για το λόγο αυτό, εξαιρούν ότι τα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης που παρέχονται στο πλαίσιο του ωφρονομιστικού συστήματος είναι αναγκαίο να συνδέονται άμεσα με την αγορά εργασίας και να προετοιμάζουν τους κρατούμενους για την επιτυχή ένταξη σε αυτή. Στο ίδιο πλαίσιο, τονίζουν τη σημασία της εκπαίδευσης εντός των καταστημάτων κράτησης. Οι δράσεις αυτές εγγυώνται την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους αλλοδαπούς κρατούμενους, την εισαγωγή των κρατούμενων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπως επίσης την απόκτηση δεξιοτήτων από την πλευρά των αποφυλακισμένων εν γένει:

- *Εγώ ήμουν κατά κάποιο τρόπο καθαριστής για ένα μήνα, παραιτήθηκα γιατί δεν το άντεχα, τι να το κάνω, τι θα μου πρόσφερε στο βιογραφικό μου;*
- *Κοροϊδύουμε την κοινωνία εκεί μέσα, μεροκάματο για να πληρώσουμε την ποινή μας. Η εργασία θα πρέπει να είναι ουσιαστική, να είναι ουσιαστικό το μεροκάματο, να το καταλάβει ο άλλος να μάθει κάτι,*
- *Αλλά βέβαια, πόσο είσαι έτοιμος να πας για δουλειά, όταν βγαίνεις από ένα τέτοιο περιβάλλον (ενν. από τη φυλακή); Εγώ όταν βγήκα από αυτό το περιβάλλον, την πρώτη μέρα ήμουν τελειώς αλλού, την πρώτη εβδομάδα έβλεπα τα αυτοκίνητα τεράστια, μεγάλους τους δρόμους ... όλα ήταν τεράστια. Μια βουή... μια φασαρία, έβλεπες τους ανθρώπους να περπατάνε και ήσουν έντρομος. Έμπαινες μέσα στο σπίτι σου και έλεγες «ωραία, τώρα ηρέμησα». Οι πρώτες μέρες ήταν έτσι και σιγά - σιγά άρχισες να συνθίζεις. Η δουλειά θέλει πρόγραμμα, θέλει να ξυπνήσεις το πρωί, αυτό είναι πάρα πολύ δύσκολο όταν έχεις μάθει στο πρόγραμμα της φυλακής. Αλλά χωρίς δουλειά [...]. Για μένα, θα έπρεπε να υπάρχει ένα σύστημα προθαλάμου, δηλαδή βγαίνεις από τη φυλακή, να μπεις κάπου αλλού ... δεν είμαι ειδικός να στο πω, αλλά από τη φυλακή κατευθείαν έξω... να μπορέσουν να μπουν σε μια σειρά. Πριν βγουν έξω, να τους κάνουν κάποιες συνεντεύξεις, να δούνε πού είναι παραγωγικοί, που μπορούν να τους στείλουνε για δουλειά κτλ. Όχι «βγήκες έξω, άντε γεια και τα λέμε!»,*
- *Όταν πετάς τον άλλον έξω στο δρόμο με επίδομα 500 ευρώ για δύο μήνες, τι περιμένεις να κάνει; Αφού δεν έχει μάθει να δουλεύει ποτέ του [...]. Τον κρατούμενο, όταν τον έχεις μέσα και δεν τον απασχολείς κάπου μέσα στη φυλακή, για ψυχοθεραπεία, να κάνει κάτι, να φτιάχνει κάτι [...],*
- *Όσο περνούσε ο καιρός (ενν. κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού), βγάλανε ανακοίνωση για το σχολείο και έκανα και εγώ αίτηση. Ξεκίνησε το σχολείο και με φωνάξανε εμένα, ούτε καταλάβαινα τι μου λέγανε, και μου είπαν ότι δεν μπορώ να μπω επειδή δεν ήξερα ελληνικά. Πήγα στην ψυχο-*

λόγο και την κοινωνική λειτουργό, και μετά από ένα τρίμηνο με πήρανε τελικά στο Δημοτικό. Επέμεινα. Από το να κάθω μέσα στην πτέρυγα και να μην κάνω κάτι, ήθελα πάω εκεί, να μην είμαι συνέχεια με το μυαλό μου. Ήθελα πάρα πολύ να πάω και τα κατάφερα. Αυτό άλλαξε πάρα πολύ την καθημερινότητά μου. Ήμουν πιο ήρεμη, άλλαξα και εγώ [...]. Ασχολιόμουν μόνο με το σχολείο εκεί μέσα. Έκανα ένα χρόνο το Δημοτικό, έμαθα τη γλώσσα,

- *κατάλαβα ότι θα περάσω αρκετό χρόνο ακόμα στη φυλακή και αποφάσισα να τον εκμεταλλευτώ όσο καλύτερα γίνεται. Έτσι και αλλιώς θα κάτσω στη φυλακή, μόνο από μένα εξαρτάται το πώς θα περάσω αυτά τα χρόνια. Θα μπορούσα, όπως οι περισσότεροι έκανα, να κάθω όλη τη μέρα στο κελί και μετά να βγαίνω και να παραπονιέμαι ότι όλα είναι χάλια (τίποτα άλλο δεν έκαναν). Εγώ αποφάσισα να κάνω ό,τι περισσότερο μπορώ. Μετά από κάτι λίγους μήνες, φτιάχτηκε η μουσική ομάδα, είχα το σχολείο, μετά άρχισα και το σκάκι, γυμναστική. Με το ένα και άλλο, περνούσαν πολύ γρήγορα οι μέρες. Είχα ένα γεμάτο πρόγραμμα [...] το καλοκαίρι δούλευα σαν καθαριστής. Ακόμα και όταν είχα το σχολείο, ξυπνούσα ξέλι το πρωί να πάω να καθαρίσω και μετά πήγαίνα στο σχολείο και το βράδυ το ίδιο. Μετά από τον ένα χρόνο, άρχισα να μιλάω καλά τα ελληνικά, καταλάβαινα τι λέγανε στην τάξη [...]. Έβαλα στόχο να περάσω στο πανεπιστήμιο μετά από την αναβολή της δίκης. Διάβαζα μέσα στη φυλακή [...]. Και μόνο που όταν βγήκα, αμέσως ήμουν φοιτητής, πολύ με βοήθησε αυτό. Δεν ήμουν στο πουθενά, ήμουν φοιτητής. Είχα αμέσως μια κατεύθυνση προς τα που θα πάω. Όταν ο άλλος βγαίνει και δεν έχει τίποτα [...] τι θα κάνει [...].*

γ.3.2) Η αλλαγή αντιλήψεων και η γενικότερη κοσμοθεωρία - Το έγκλημα και η φυλακή ως τρόπος ζωής

Η ένταξη των αποφυλακισμένων στην αγορά εργασίας (η οικονομική αυτοδυναμία που αυτή συνεπάγεται) δεν είναι σε θέση να συμβάλλει στην επιτυχημένη κοινωνική επανένταξη αυτών, εάν οι τελευταίοι δεν προβούν στη μεταβολή του τρόπου σκέψης τους και τη γενικότερη στάση ζωής. Η παρατήρηση αυτή συμπλέει με τη διεθνή ερευνητική εμπειρία, όπου το προσωπικό κίνητρο ενός δράστη προκειμένου να επέλθει η κοινωνική του επανένταξη αναδεικνύεται σε κομβικής σημασίας προστατευτικό παράγοντα για την πρόληψη της υποτροπής του (Davis et al. 2012):

- *Πρέπει να έχεις βοήθεια από τη βοήθεια, αλλιώς δεν γίνεται να παλεύεις μόνος σου. Θέλει και προσπάθεια βέβαια. Όποιος δεν θέλει να αλλάξει, δεν θα αλλάξει. Αλλά αυτός που το έχει αποφασίσει, θα αλλάξει. Οπότε, θέλει προσωπική βούληση και μετά βοήθεια,*
- *Γίνεται βίωμα [...]. Υπάρχουν ορισμένοι άνθρωποι που μπαίνουν στη φυλακή γιατί τους αρέσει [...] όσο και να κάτσω, λέει, δεν με νοιάζει θα φύγω κάποια στιγμή, και άμα χρειαστεί λέει θα το ξανακάνω.*

Η μεταμέλεια απέναντι στην αξιόποινη πράξη και η διάθεση για κοινωνική προσφορά συγκαταλέγονται σε πτυχές του εσωτερικού κόσμου των δραστηνών, που συνδέονται - όπως επισημάνθηκε από έναν συνεντευξιζόμενο - με την πρόληψη της υποτροπής. Σε αυτό το πλαίσιο, οι συμμετέχοντες επισημαίνουν ότι ορισμένοι δράστες (ιδίως όσοι εμπλέκονται σε εγκληματικά δίκτυα με στόχο την τέλεση κλοπών, ληστειών και την εμπορία ναρκωτικών) αντιλαμβάνονται την παραβίαση της νομοθεσίας ως ένα μέσο για την απόκτηση «εύκολου» οικονομικού κέρδους. Για τους συγκεκριμένους δράστες το έγκλημα αναδύεται ότι αποτελεί μια ορθολογική επι-

λογή. Τα κέρδη εξασφαλίζουν έναν πολυτελή τρόπο ζωής, ο οποίος δεν είναι εφικτό να επιτευχθεί με νόμιμα μέσα. Την ίδια στιγμή αποτελούν ένα μέσο απόκτησης δύναμης και εξουσίας σε ένα συγκεκριμένο κύκλο προσώπων, τα οποία συνιστούν τα εγκληματικά δίκτυα:

- *Εδώ έρχονται τα λεφτά. Αν είσαι μαθημένος στα μπικικί-νια τα πολλά, θα γυρίσεις στο έγκλημα. Δηλαδή όταν πουλάς ναρκωτικά και βγάζεις χίλια ευρώ την βδομάδα, πάλι στην παραβατικότητα θα πέσεις. Στις σοβαρές κατηγορίες (π.χ. ναρκωτικά / μαστροπεία), είναι πολλά τα λεφτά [...]. Έλεγε ένας φίλος μου, αν θες να τιμωρήσεις κάποιον, πάρ τον από το μηδέν, και μόλις τον ανεβάσεις, δώσ' του μια κλωτσιά να πάει κατευθείαν κάτω. Του έχεις κάνει τη χειρότερη τιμωρία. Δεν μπορεί να κάνει ο άλλος την επιστροφή πίσω. Θα προτιμήσει για να κρατήσει το επίπεδο, που έχει διαλέξει (έτρωγε τους αστακούς, έχει μερσεντές, έχει ένα επίπεδο). Δεν ξέρω η συνείδησή του τί του λέει, που καταστρέφει κόσμο ή δημιουργεί προβλήματα. Τώρα εσύ του ζητάς να τα σταματήσει αυτά και να ενταχθεί κοινωνικά, δηλαδή να πάει υπάλληλος με 530 το μήνα - σιγά μην πάει για τόσα το μήνα. Δεν υπάρχει περίπτωση! Ακόμα και αν υπάρχουν 2000 προγράμματα του Υπουργείου Εργασίας και να του τα δώσουν να δουλεύει. Νομίζω ότι είναι κατανοητό προς όλους. Έχω ακούσει τέτοιες ιστορίες [...],*
- *Εκείνη την εποχή [...] ένα κιλό μαύρο έκανε τρία εκατομμύρια δραχμές, ενώ τώρα το παίρνεις χίλια ευρώ. Βάλτε πόσα λεφτά μπορείς να βγάλεις, πάρα πολλά τα λεφτά [...]. Τους κινδύνους τους έχεις εξαλείψει, από τη στιγμή που έχεις κάποιους ανθρώπους, τους πληρώνεις και έχεις το κεφάλι σου ήσυχο. Εγώ είχα δικηγόρο [...] και πριν πάρω μια δουλειά, καθόμασταν και μου έλεγε πώς να λειτουργήσω. Υπήρχε πλάνο, πώς θα λειτουργήσω, τι πρέπει να κάνω (π.χ. αν θα πρέπει να βγάλω εισιτήρια να φαίνεται ότι είμαι στην Κρήτη, ενώ θα γίνεται αυτό) [...]. Το δικό μου σύστημα ήταν να βάζω μπροστά ανθρώπους να κάνουν τη δουλειά και τους είχα ξεκαθαρίσει ότι αν με δώσουν, δεν θα κερδίσουν τίποτε. Ενώ αν δεν μιλήσουν, θα τους εξασφαλίσω δικηγόρο για όσο είναι στη φυλακή, λεφτά για να περάσουν στη φυλακή, ένα μισθό κάθε μήνα στην οικογένειά τους [...]. Έτσι, έχεις οικονομικό κέρδος και εξουσία. Είσαι κάποιος, μετράς. Κάνεις κουμάντο, είμαι εγώ ο αρχηγός και δεν μου μιλάει και κανείς,*
- *Για να σου δώσω να καταλάβεις, όταν ανοίγεις το κομμωτήριο σου για [...] χρόνια και έχεις μέσα τίγκα τα εκατομμύρια, τι προβληματισμούς έχεις; Ο μόνος προβληματισμός που έχεις, είναι αυτά τα εκατομμύρια να μην μειωθούν. Αυτό σε νοιάζει. Γιατί όσο τα έχεις αυτά, είσαι ισχυρός, έχεις δύναμη,*
- *Εγώ ήμουν τρία χρόνια εκεί μέσα, έβλεπα κρατούμενες να βγαίνουν και μετά από λίγο καιρό (π.χ. ένα μήνα) να επιστρέφουν, για νέες πράξεις που τέλεσαν [...]. Μέσα στη φυλακή, μου είπε μια κρατούμενη «όταν βγω έξω, θα κάνω τα ίδια, δεν πρόκειται να πάω να δουλέψω» [...] όταν μάθανε ότι δουλεύω [...] αρχίσανε να με κοροϊδεύουν οι συγκαταστάτες. Μου λέγανε «εσύ μπήκες μέσα στη φυλακή, σε φόβησε η φυλακή και βγήκες έξω για να καθαρίσεις». Με βάση τη δική τους άποψη, θα έπρεπε να πουλάω ναρκωτικά, να πάω να κλέβω ή κάτι τέτοιο,*
- *η φυλακή έχει και μια έννοια ιδρυματοποίησης που σε κάνει νωθρό... δεν ξέρω αν με καταλαβαίνεις, δηλαδή δεν το πολυ-ψάχνεις να πας να εργαστείς, να κουραστείς, προτιμάς το εύκολο. Για να το νικήσεις αυτό ... ενστικτωδώς, βγαίνοντας ο κατάδικος, στο εύκολο θα πάει, όχι στο δύσκολο. Δεν θα πάει να βρει που είναι οι δομές κτλ. Αν θες να βρεις*

δουλειά, βρίσκεις. Θα πας να κουβαλάς τσουβάλια στην αγορά, να κάνεις μεροκάματα. Το θέμα είναι κατά πόσο θέλει και ο κρατούμενος να αποβάλει αυτή την έξη του εύκολου. Το εύκολο είναι συνήθως και παραβατικό. Με το που βγαίνει ο κρατούμενος, στην πιάτσα θα κατέβει, ακόμα και όταν βγαίνει με άδεια. Για να βρει κάτι να στανάρει, να το γιορτάσει. Και όταν θα αποφυλακιστεί, είναι το θέμα τι δρόμο θέλει να τραβήξει. Για να επανενταχθεί, πρέπει να τραβήξεις την ανηφόρα.

Την ίδια στιγμή, ορισμένοι συμμετέχοντες παρατηρούν ότι υφίστανται κρατούμενοι που αντιμετωπίζουν τη φυλακή ως τρόπο ζωής. Ειδικά για όσους εμπλέκονται κατ' επάγγελμα στην τέλεση αξιόποινων πράξεων, η φυλάκιση γίνεται αντιληπτή ως ένας απτός κίνδυνος της «επαγγελματικής» τους δράσης. Προκειμένου να προληφθεί η υποτροπή, είναι αναγκαίο να αναζητήσουν ένα εναλλακτικό μοντέλο ζωής και να απεμπλακούν από την επιδίωξη του «εύκολου» και υψηλού οικονομικού κέρδους μέσα από παράνομες δράσεις. Σε αυτή τη διαδικασία σημαντικό ρόλο φαίνεται πως διαδραματίζει η ηλικία του αποφυλακισμένου και η ψυχική φθορά που συνηθίζονται η συστηματική τέλεση αξιόποινων πράξεων και κατ' επέκταση οι συνεχείς εμπλοκές με την ποινική δικαιοσύνη. Οι περιπτώσεις αυτές αναδεικνύουν τα όσα έχουν υποστηρικθεί στο πεδίο της Εξελικτικής Εγκληματολογίας σχετικά με την επίδραση της ηλικίας ενός «επίμονου δράστη» στην εγκληματική του σταδιοδρομία (Farrington 1986). Η ως άνω αναγνώριση δραστην προβάλλεται - όπως επισημαίνεται από έναν συμμετέχοντα - ως περισσότερο ικανή να επιλέξει την αποχή από το έγκλημα, δεδομένου ότι τα παράνομα κέρδη που έχουν συγκεντρώσει από της πολυετή τους δράση, τους εξασφαλίζουν μια αξιοπρεπή διαβίωση κατόπιν της αποφυλάκισής τους:

- *Ήμασταν πιο νέα παιδιά, πηγαίναμε στα μπουζούκια και η παρέα θέλαμε το καλύτερο τραπέζι παντού, είχαμε το χρήμα. Αυτή τη στιγμή δεν με ενδιαφέρει το χρήμα, την ησυχία μου θέλω. Έχω περάσει τόσα πολλά στη ζωή μου, έχω ζήσει με τόση ένταση, τώρα λέω ότι δεν με νοιάζει, θέλω να είμαι καλά, να πάω σπίτι μου, στη γυναίκα μου κτλ. Είμαι ευχαριστημένος με αυτά τα απλά τα πράγματα, δεν θέλω ούτε να μου πεις για μπουζούκια, ούτε για τη Μύκονο. Αλλάζουν οι ανάγκες λόγω της ηλικίας, τουλάχιστον στη δική μου περίπτωση πρέπει να έχει αλλάξει λόγω της ηλικίας; Λόγω του ότι έχω ζήσει μια έντονη ζωή και τα έχω βαρεθεί; Ίσως παίζει και αυτό το ρόλο του,*
- *Υπάρχει και άλλη περίπτωση, να είναι έξυπνος και να έχει δημιουργήσει μια καβάντζα, ώστε να του επιτρέψει να κάνει μια άλλη δουλειά [...]. Καβάντζα από προϊόντα του εγκλήματος [...]. Αλλιώς, θα πάει κατευθείαν πάλι (ενν. να συνεχίσει την τέλεση αξιόποινων πράξεων).*

γ.3.3) Οι συναναστροφές κατά την έκτιση της ποινής και κατόπιν της αποφυλάκισης

Η υποστήριξη των αποφυλακισμένων από το οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον προβάλλεται από τους συμμετέχοντες ως ένας βασικός παράγοντας για την κοινωνική τους επανένταξη. Εντούτοις, επισημαίνουν ότι από το περιβάλλον των αποφυλακισμένων θα πρέπει να απουσιάζουν άτομα, που συνεχίζουν να εμπλέκονται στο έγκλημα και να αντιλαμβάνονται το τελευταίο ως μέσο επιβίωσης και απόκτησης οικονομικού κέρδους. Κάτι τέτοιο καθίσταται δυσχερές, δεδομένης της συνύπαρξης όλων των δραστην στα καταστήματα κράτησης της χώρας (δεν υφίσταται διάκριση των κρατούμενων με βάση το ποινικό αδίκημα που έχουν τελέσει) και της υποκοουλτούρας της φυλακής (Αλοσκόφης 2012). Για το λόγο αυτό, υποδεικνύεται από τους συμμετέχοντες ο διαχωρισμός

των κρατουμένων με βάση το ποινικό αδίκημα που έχουν τελέσει:

- Υποτροπή στο έγκλημα είναι ότι μπαίνεις σε ένα χώρο μέσα, όπου είναι πάρα πολλοί άνθρωποι μαζεμένοι, με κοινά ενδιαφέροντα, θα μπει μέσα για να οργανώσεις τις δουλειές, μπίζνες, είτε εκεί μέσα ή όταν βγεις έξω. Δεν κάνει κάτι άλλο η φυλακή. Συνεχίζεις την παραβατικότητά σου και μέσα από τις φυλακές και έχεις και καλές γνωριμιές όταν βγεις έξω [...]. Ο εγκλεισμός βοηθάει στο να εξελιχθεί κάποιος, ό,τι θέλεις, μπορείς να το βρεις εκεί μέσα. Μπορείς να πεις ότι δεν θα κάνεις τίποτα, αλλά αυτό είναι σχετικό, γιατί μπορεί να θέλεις εσύ να αγιάσεις, αλλά δεν θα σε αφήσουν οι άλλοι να αγιάσεις. Για παράδειγμα, μπορείς να ζητήσεις προστασία (σημ. να μην είσαι στα κοινά κελιά) και να πεις πάω εκεί και αράζω. Αλλά, θα έχεις το σίγμα ότι είσαι ρουφιάνος, ότι, ότι... Και όταν αναγκαστείς να πας στην πτέρυγα, δεν θα είναι εύκολα. Σιγά-σιγά, μπαίνεις σε μια ομάδα (π.χ. λένε εμείς είμαστε Έλληνες). Μετά σου λένε «σήμερα θα γίνει φασαρία, θα χτυπήσουμε τον τάδε», εσύ τι κάνεις; [...] Αν είσαι αμέτοχος, έχεις πρόβλημα. Πρέπει να υπερασπιστείς την ομάδα. Είναι ένας φύλος κύκλος. Είσαι συνέχεια σε φασαρίες, συνέχεια. Δεν μπορείς να πεις ότι «εγώ είμαι στο κελί μου». Άμα είσαι μόνος σου, δεν έχεις και κανέναν να σε υποστηρίξει και κανείς δεν θα αντιδράσει αν σου συμβεί κάτι [...],
- Όλοι μιλάνε, ο ένας από τον άλλον μαθαίνει άλλα πράγματα και όταν θα βγει θα κάνει και άλλα πράγματα, μεγαλύτερα, παράνομα εννοώ,
- Καταρχήν, που τον είδατε τον σωφρονισμό; Όταν βγαίνεις έξω χειρότερος είσαι. Τι θα ακούσεις μέσα εκεί; Πότε θα κλέψουμε το αυτοκίνητο, πώς θα ληστέψουμε τον έναν, μα τι θα σου πει ο άλλος; Τι κομπίνια θα κάνουμε; Πού θα βουτήξουμε. Μα δεν λένε τίποτα άλλο. Μόνο αυτό, πώς θα φυτέψουμε εκεί πέρα εκατό στρέμματα κασίσι, πως θα βάλουμε, πόσα δέντρα έχω εδώ πέρα, τι κόκα θα βάλουμε. Αυτή είναι η δουλειά τους. Η δουλειά τους είναι αυτή,
- Θα ξεχώριζα τους κρατούμενους. Δεν υπάρχει περίπτωση να υπάρχει σωφρονιστικό σύστημα εάν - είναι πολύ σημαντικό αυτό - οι κρατούμενοι δεν είναι ο καθένας με το αδίκημα που 'χει κάνει. Δεν υπάρχουν αδικήματα ίδια. Δεν μπορεί κανένας άνθρωπος με αυτούς τους ανθρώπους ούτε να αυλίζεται, να αυλίζεται πες δεν μπορούμε να βάλουμε διαφορετικές αυλές, αλλά να συνεργάζεται, να συνοδοιπορεί, και να είναι μαζί τους σε όλη αυτή τη διαδικασία όχι.

Ακόμη, όμως, και κατόπιν της αποφυλάκισης, οι προγενέστερες συναναστροφές μπορούν να συνεχιστούν, εάν ο ίδιος ο αποφυλακισμένος δεν επιλέξει συνειδητά την αποστασιοποίησή του από το έγκλημα και την υιοθέτηση ενός σύννομου μοντέλου ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο είναι αναγκαίο να αναζητήσει νέες συναναστροφές και να επιδιώξει την ένταξή του σε άλλα κοινωνικά δίκτυα. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να είναι σε θέση να υποστηρίξει ενεργά και με σθένος την επιλογή του:

- Κάποιοι έχουν μάθει έτσι να ζουν, έτσι είναι συνηθισμένοι, δεν θέλουν καθόλου να αλλάξουν. Γιατί σε αυτό μετράνε οι παρέες, αν βρεις τους ίδιους που είχες πριν, ξαναμπαίνεις [...]. Το παρελθόν έρχεται πολλές φορές μπροστά σου, αλλά έχει σημασία το πώς θα αντιδράσεις,
- Κάποια νέα παιδιά, εάν δεν διαβάζουν και δεν πηγαίνουν στο σχολείο, είναι πολύ εύκολο να ξαναγυρίσουν στον ίδιο τρόπο ζωής. Επειδή θέλουν εύκολα λεφτά για να κάνουν πάρτυ, να δοκιμάζουν ναρκωτικά, το ένα και το άλλο. Οι ίδιες παρέες σημαίνει οι ίδιες επιλογές [...],

• Η ζωή μου ήταν άνετη, είχα στήριξη από πολλούς ανθρώπους. Το μόνο που άλλαξε, ήταν ότι την ατζέντα με τα τηλέφωνα των ανθρώπων που γνώρισα μες στη φυλακή, την έσκισα και την πέταξα κατευθείαν. Δεν ήθελα να έχω καμία σχέση και δεν θέλω [...],

• Από τη στιγμή που αποφυλακίστηκα δεν έχω άλλη εμπλοκή με την αστυνομία. Έκοψα και την παρέα με όλα τα παιδιά τα δικά μας [...]. Αν δεν είχα κόψει τις παρέες αυτές, πάλι μέσα θα ήμουν. Γιατί όταν ήρθα, αυτοί με βάλανε σε αυτή τη σκέψη, για να πάω να κάνω αυτή τη δουλειά. Πολλά παιδιά μου λέγανε ότι με περίμεναν να βγω έξω για να κάνω αυτή τη δουλειά. Αλλά εγώ είπα, δεν αξίζει, επειδή ό,τι έκανα δεν ήταν κάτι καλό, όλο αυτό μου έκανε κακό. Δεν έχει να συνεχίζω να κάνω κάτι, αφού δεν μου κάνει καλό.

Όπως έχει αναδειχθεί από τον Δασκαλάκη (1981: 33-4), η επανακοινωνικοποίηση αναφέρεται - μεταξύ άλλων - στην «εγκαθίδρυση ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων», που λειτουργούν ως προστατευτικές δομές για τον δράστη, προκειμένου να μην οδηγηθεί στην υποτροπή. Σε αυτές τις δομές υπάγονται - εκτός από την επαγγελματική εκπαίδευση και την εργασία - η ένταξή του σε «κύκλους κοινωνικών σχέσεων». Όπως αναδεικνύεται από δύο συμμετέχοντες, ορισμένες δράσεις που διεξάγονται από φορείς μετασφρονιστικής υποστήριξης, όπως ειδικότερα η θεατρική ομάδα της ΕΠΑΝΟΔΟΥ¹⁹, συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός νέου πλέγματος σχέσεων και κοινωνικών δεσμών για τους ίδιους:

- Στην ΕΠΑΝΟΔΟ είχαμε μια στήριξη στην αρχή. Υπήρχε ένας χώρος να έρθεις να μιλήσεις, να περάσεις κάποιο χρόνο. Υπήρχε η ελπίδα ότι θα βρούμε μια δουλειά να κάνουμε, κάναμε ένα σεμινάριο. Είχα μια υποστήριξη, ότι υπάρχει ένας άνθρωπος που με ξέρει και μπορεί να νοιαστεί για μένα,
- Όταν ήρθα στην Ελλάδα [...] Δεν κάναμε καθόλου παρέα με Έλληνες, ήθελα αλλά δεν γινόταν. Πάντα ήμουν σπίτι - δουλειά, δουλειά σπίτι, ποτέ δεν πήγα σε ένα καφέ, σε ένα μπαρ... Για αυτό τώρα με βοηθά πολύ το θέατρο, γιατί γνώρισα άλλους ανθρώπους, άλλους από την παρέα που είχα παλιά. Γιατί, πώς αλλιώς θα μπορούσα να γνωρίσω άλλους ανθρώπους και να κάνω παρέα μαζί τους; Για παράδειγμα, ο δάσκαλός μου είναι γνωστός ηθοποιός, και τον αναγνωρίζουν στο δρόμο όταν μας βλέπουν μαζί. Αισθάνεσαι καλά και εσύ. Λένε, ποιος είναι ο άλλος που πηγαίνει μαζί με τον γνωστό ηθοποιό;

γ.3.4) Ατομικά χαρακτηριστικά και ικανότητες των αποφυλακισμένων: Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση, το ποινικό παρελθόν και στοιχεία της προσωπικότητάς τους

Εκτός από την κρατική υποστήριξη ως προς τη βραχυπρόθεσμη κάλυψη των αναγκών τους, μέσα από τον λόγο των αποφυλακισμένων αναδεικνύεται ότι η πρόληψη της υποτροπής τελεί σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης των δράστών. Σε αυτό το πλαίσιο, άτομα που έχουν γαλουχηθεί με βάση το συμβατικό σύστημα αξιών και έχουν προβεί ευκαιριακά στην τέλεση αξιόποινων πράξεων ή στο πλαίσιο της επαγγελματικής τους

19. Το θεατρικό εργαστήριο της ΕΠΑΝΟΔΟΥ αποτελείται από αποφυλακισμένους και εθελοντές του φορέα. Από την ίδρυσή του έχει λάβει μέρος σε διάφορες διοργανώσεις παρουσιάζοντας πρωτότυπα θεατρικά δρώμενα. Βλ. περισσότερα στην ιστοσελίδα της ΕΠΑΝΟΔΟΥ (<http://84.205.254.86/web/guest/ergasterio-theatrou>).

δραστηριότητας (όπως λ.χ. οι οικονομικοί παραβάτες) προβάλλεται από τους ίδιους ότι διαθέτουν περισσότερες προοπτικές για μια επιτυχή κοινωνική επανένταξη. Η τελευταία καθίσταται μια ευκολότερη και ταχύτερη διαδικασία, καθώς έχει προηγηθεί μια επιτυχής κοινωνική ένταξη που περιλαμβάνει την τήρηση κοινωνικών δεσμών και την ένταξη στην αγορά εργασίας. Τα άτομα αυτά διαθέτουν επίσης αντιστάσεις στην υιοθέτηση της κουλτούρας της φυλακής και των εγκληματογόνων πτυχών της:

- είμαι μια περίπτωση από τις «διακεκριμένες» (σχήμα λόγου, εντός παρενθέσεων). Δύσκολα θα ξαναπάω φυλακή. Δεν είναι ο ζωτικός μου χώρος. Παντρεύτηκα μικρός, για αυτό και έχω και μεγάλα παιδιά. Πάντα ήθελα να βελτιώσω τα οικονομικά μου, να έχω εναλλακτική λύση. Έκανα τρεις δουλειές [...] δεν είμαι αχόρταγος, δεν ήθελα να κάνω πολυτέλειες... ήθελα μόνο να αγοράσω ένα σπίτι για να φύγουμε από το ενοίκιο. Αυτός ήταν ο στόχος, από τότε που θυμάμαι και τον πατέρα μου [...]. Είμαι μια περίπτωση που ξεχωρίζει στις χίλιες. Ήμουν κοινωνικοποιημένος από πριν. Όμως υπάρχουν άτομα κατατρεγμένα, άτομα που δεν έχουν βοήθεια από πουθενά και ποιος να ασχοληθεί μαζί τους [...],
- τι κάνω [...] με αυτόν ο οποίος είναι όλη μέρα πίνει πρέζα [...] δεν έχω καμία σχέση καμία επαφή [...] το μόνο που συζητάγαμε ήταν πώς θα ληστέψουν όταν βγουν έξω, πώς θα κλέψουν το ένα χρηματοκιβώτιο, πώς θα βουτήξουμε τον άλλο, πώς θα βουτήξουμε στο σπίτι του αλλοιού, θα ανοίξουμε έτσι την πόρτα, τι επαφή μπορείς να 'χεις τότε; Εντάξει, εμείς δεν είπαμε ότι είμαστε άγγελοι, αλλά απ' την άλλη μεριά δεν έχουμε καμία σχέση με αυτά τα πράγματα (ενν. κλοπές, ληστείες κλπ). Εντάξει, κάναμε κάτι με την εταιρία [...] το κάνουν όλοι. Τους απατεώνες στην πολιτική τους λένε πολιτικούς, εμάς μας λένε κακουργηματίες²⁰.

Την ίδια στιγμή, ορισμένοι συμμετέχοντες θέτουν επί τάπητος το είδος των αξιόποινων πράξεων που έχουν τελεστεί από τους αποφυλακισμένους. Η επιτυχής κοινωνική επανένταξη ενός δράστη εξαρτάται - όπως ελέχθη χαρακτηριστικά από έναν συνεντευξιζόμενο - από το «να μην είναι κανένας ιδιαίτερος εγκληματίας». Σε αυτή την κατηγορία εντάχθηκαν από τον ίδιο ιδίως όσοι έχουν τελέσει σεξουαλικά αδικήματα σε βάρος ανηλίκων. Κατ' αυτό τον τρόπο, υπονοείται ότι η κοινωνική επανένταξη δεν είναι εφικτή ή είναι δυσχερέστερο να επιτευχθεί σε περιπτώσεις δραστών ειδικών εγκλημάτων, που συγκεντρώνουν έντονη κοινωνική απαξία. Εκτός των ανωτέρω, δύο συμμετέχοντες δίνουν έμφαση σε ατομικά χαρακτηριστικά και ικανότητες / δεξιότητες του δράστη, τονίζοντας ότι η επιτυχής κοινωνική επανένταξη προϋποθέτει αφενός το προσωπικό κίνητρο και αφετέρου τη διάθεση και την ικανότητα του δράστη να αξιοποιήσει δημιουργικά τις παρεχόμενες από κρατικούς και άλλους φορείς δυνατότητες τόσο κατά την έκτιση της ποινής όσο και στο μετασφρονιστικό στάδιο. Σε αυτό το πλαίσιο εξάγονται η ικανότητα αυτο-συντήρησης των δραστών, όπως επίσης η ικανότητά τους να εμπνέουν το αίσημα της εμπιστοσύνης στον κοινωνικό τους περίγυρο.

- Ήταν σαν να μην έχω κάνει τίποτα, όλοι με δέχτηκαν κανονικά. Δεν ξέρω που να το αποδώσω, μάλλον στο χαρακτήρα μου, στο ότι μπορώ να εμπνέω εμπιστοσύνη στον άλλον, δεν ξέρω. Πάντως δεν ένιωσα κάποιον να με απορρίπτει [...],

- κατάλαβα ότι θα περάσω αρκετό χρόνο ακόμα στη φυλακή και αποφάσισα να τον εκμεταλλευτώ όσο καλύτερα γίνεται. Έτσι και αλλιώς θα κάτσω στη φυλακή, μόνο από μένα εξαρτάται το πώς θα περάσω αυτά τα χρόνια. Θα μπορούσα, όπως οι περισσότεροι έκαναν, να κάθομαι όλη τη μέρα στο κελί και μετά να βγαίνω και να παραπονιέμαι ότι όλα είναι χάλια (τίποτα άλλο δεν έκαναν). Εγώ αποφάσισα να κάνω ό,τι περισσότερο μπορώ.

γ.3.5) Οι νομικές εκκρεμότητες κατόπιν της αποφυλάκισης και ο φόβος του επανεγκλεισμού

Εκτός από την κρατική και κοινωνική υποστήριξη των αποφυλακισμένων, μέσα από το λόγο των τελευταίων αναδύεται η αποτρεπτική λειτουργία της στερητικής της ελευθερίας ποινής: 1) «εγώ δεν κλέβω... γιατί ξέρω πως είναι η φυλακή, αν ήθελα να πάω, θα ξαναπήγαινα. Εύκολα μπαίνει, δύσκολα βγαίνει. Πάω σε καμιά εκκλησία, παίρνω κανένα πεντάευρο... να πω κανένα καφέ, ζητάω από κανέναν... Αλλά δεν είναι η ζωή αυτό, η ζωή είναι να μπορείς να δημιουργήσεις. Περνάει αλλιώς τσάμπα [...] αλλά για να βρεις δουλειά, πρέπει να έχεις άκρες... αλλιώς δεν κάνεις τίποτα», 2) «Εγώ πέρασα την εμπειρία της φυλακής, ξέρω πώς είναι να μην έχεις κάποια πράγματα, να έχεις μια στήριξη, το έχω ζήσει και δεν θέλω να το ξαναζήσω». Σε αυτό το πλαίσιο, υφίστανται συμμετέχοντες (δύο ως προς τον αριθμό) που δηλώνουν ότι βασικό κίνητρο προκειμένου να απευθυνθούν σε φορείς υποστήριξης της κοινωνικής επανένταξης (και συγκεκριμένα στην ΕΠΑΝΟΔΟ) υπήρξαν οι νομικές τους εκκρεμότητες κατόπιν της αποφυλάκισής τους. Η λήψη σχετικών υπηρεσιών θεωρήθηκε ότι θα συμβάλει στη διαμόρφωση ενός «καλού» προφίλ, το οποίο και θα αξιολογηθεί θετικά από τους εφαρμοστές του δικαίου. Παρά ταύτα, το αρχικό κίνητρο μετατράπηκε στη συνέχεια σε έναυσμα για την ουσιαστική μεταστροφή απέναντι στην αξιόποινη πράξη και την ουσιαστική διάθεση για την κοινωνική επανένταξη:

- Ήθελα να βγάλω από πάνω μου την κατηγορία «οπλοχρησία - οπλοφορία» [...] έψαχνα ποιό είναι η διαδικασία που πρέπει να κάνω. Ένας φίλος μου, ο μοναδικός με τον οποίο έχω κρατήσει σχέσεις μέχρι σήμερα [...] που είναι φυλακή τώρα, μου έδωσε πληροφορίες για την ΕΠΑΝΟΔΟ [...]. Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ μου κάλυψε το ότι βγήκα στην κοινωνία και μπορούσα να βοηθήσω πέντε ανθρώπους, το να μπορώ να προσφέρω εγώ στους ανθρώπους, δεν με νοιάζει να μου προσφέρουν εμένα. Τη διάθεση της προσφοράς, την είχα πάντα με τους ανθρώπους, αρκεί να μην πειράζανε. Αν με πειράζανε, αντιμετώπιζαν μεγάλη οργή. Πάντα από τους ανθρώπους δεν κοίταζα τι να πάρω, αλλά τι να δώσω.

γ.3.6) Ειδικές κατηγορίες αποφυλακισμένων

γ.3.6.1) Η αποχή από τη χρήση ναρκωτικών ουσιών - Η επιτυχής ολοκλήρωση θεραπευτικού προγράμματος

Σε εμπειρικό επίπεδο έχει διαπιστωθεί μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στη χρήση ναρκωτικών ουσιών και την εμπλοκή σε αξιόπινες πράξεις μολονότι η χρονική ακολουθία μεταξύ των δύο παραγόντων δεν θεωρείται πάντα απόλυτα σαφής (Mulvey et al. 2010· Brunswick & Boyle 1979· Dembo et al. 2002· Mason et al. 2007). Σε κάθε περίπτωση, η χρήση ναρκωτικών ουσιών αποτελεί έναν επιβαρυντικό παράγοντα τόσο για την εκδήλωση βαριάς παραβατικότητας όσο και για την υποτροπή (Wilson et al. 2001· Dembo et al. 1993· D'Amico et al. 2008· Gendreau et al. 1996· Bonta et al. 1998). Η τέλεση αξιόπινων πράξεων από τους συγκεκρι-

20. Πρβλ. επίσης τις εμπειρικές έρευνες των Κασάπογλου 2016 και Παλούκη 2015.

μένους δράστες φαίνεται ότι συνδέεται άμεσα με την εξάρτηση, ώστε η επιτυχής ολοκλήρωση ενός θεραπευτικού προγράμματος να συνεπάγεται ταυτόχρονα την ολοκλήρωση μιας μακροσκελούς εγκληματικής σταδιοδρομίας. Η ύπαρξη κοινωνικών δεσμών (υποστήριξη από φορείς, φιλικό και οικογενειακό περιβάλλον) αναδεικνύεται ως ουσιώδης στο στάδιο της απεξάρτησης:

- Την τελευταία φορά που πήγα στη φυλακή, πέρασα ένα φοβερό στερητικό σύνδρομο [...]. Η μόνη ιδέα που είχα για τη ζωή ήταν το πώς θα πίνω, πώς θα σχετισθώ με ανθρώπους που θα με βοηθούσαν να πίνω, χωρίς να με συλλάβουνε, γιατί το μόνο που ήθελα να κάνω ήταν να πίνω συνέχεια [...]. Γνώρισα στο [...] κατάσταση κράτησης δύο άτομα που δεν κάπνιζαν, αλλά με προμήθευαν με ναρκωτικά. Με έστειλαν αυτοί, μόλις αποφυλακίστηκα, σε κάτι δικούς τους ανθρώπους, να πάω να πάρω όποτε έχω λεφτά. Αφού ήμουν εξαρτημένος, πήγα και πήρα πενήντα γραμμάρια. Αυτό κράτησε ένα χρόνο [...]. Τότε [...] ο αδερφός μου [...] αρχίζει να μου βάζει στο μυαλό να πάω σε ένα πρόγραμμα απεξάρτησης. Εγώ ταυτόχρονα είχα ακόμη μια νομική εκκρεμότητα και επειδή είχα το φόβο της φυλακής, το σκέφτηκα σοβαρά να πάω στο πρόγραμμα, να πάρω τα χαρτιά και να καθαρίσω από αυτή την υπόθεση. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 2001 πήγα στο πρόγραμμα «18 ΑΝΩ». Η νομική αυτή εκκρεμότητα ήταν ένα ισχυρό κίνητρο για να πάω. Υπέφερα εκεί, πέρασα ένα στερητικό σύνδρομο, ήταν στεγνό το πρόγραμμα [...]. Βγαίνοντας έξω άρχισα να αισθάνομαι ότι είναι ωραία να είσαι καθαρός [...],
- Όταν βγήκα από την τελευταία φυλακή, πήγα στη θάλασσα και έκανα μια βουτιά. Και σκέφτηκα ότι δεν θα πιω ξανά ηρωίνη και θα γίνω καλά. Γυρίζω σπίτι, δεν πήρα ναρκωτικά, μόνο χασίσι. Και μετά από δυο μέρες πήγα στην ομάδα «Ναρκομανείς, ανώνυμοι» [...]. Ένωσα ευπρόσδεκτος για πρώτη φορά κάποιον, έκατσα στην ομάδα και άκουγα τη δική μου ιστορία από άλλους ανθρώπους. Και στο τέλος, έρχονται κάποιον και μου είπαν «επιτέλους, έφτασες σπίτι». Δεν την κατάλαβα αυτή την κουβέντα τότε. Αλλά συνέχισα να πηγαίνω για κανένα μήνα. Έκανα κάποιες υποτροπές. Αλλά από τον Σεπτέμβριο [...] άρχισα να κάνω επακριβώς ό,τι προβλεπεται (είναι ένα πρόγραμμα δώδεκα εβδομάδων), και αυτό μου άλλαξε όλη μου τη ζωή. Από τότε σταμάτησα να κάνω χρήση και δεν έχω ούτε επιθυμία να κάνω χρήση. Έχω βρει έναν καινούργιο τρόπο ζωής, στηριγμένο σε κάποιες πνευματικές αρχές, δηλαδή [...] ουσιαστικά δεν έχω γίνει άλλος άνθρωπος, έχω γίνει ο άνθρωπος που ήμουν πάντα, αλλά προσθαθώ να μην αποφύγω [...] να βιώσω όλα τα συναισθήματα, να μπορέσω να αντιμετωπίσω τη ζωή με τους όρους της, να κατανοήσω τι είναι αυτό που με έκανε να κάνω χρήση και να αποφεύγω. Ουσιαστικά να δω την τούρτα, γιατί όλες αυτές οι συμπεριφορές είναι το κερασάκι. Τα ναρκωτικά για μένα ήταν επιθυμία για ζωή, τρόπος για ζωή. Δεν ήθελα να πεθάνω [...] ο τρόπος που με έκανε να αντέξω τα προβλήματα. Είμαι ακόμα σε αυτό το δρόμο. Εννοείται ότι η παραβατικότητα είναι πλέον κάτι ξένο για μένα, σε όλα τα επίπεδα, ακόμη και σε συμπεριφορές. Έχω επιλέξει να κινούμαι σε έναν δρόμο πνευματικό, ο οποίος μου αρέσει και τον αισθάνομαι δικό μου [...]. Δεν ήμουν ο επαγγελματίας - συγγνώμη κλέφτης, που θα πω «δυσκολεύομαι τώρα, θα πάω να κλέψω». Ακόμα και τα δύο πρώτα χρόνια, που δεν είχα δουλειά και δυσκολευόμουν (με στήριζαν μόνο οι φίλοι μου), δεν σκέφτηκα ποτέ να πάω να κλέψω [...] ήξερα το know how της δουλειάς... δεν μου πέρασε ποτέ από το μυαλό... δεν θα πάρω κάτι που δεν μου ανήκει, χωρίς να ρωτήσω. Και αυτό είναι πολύ ανακουφιστικό [...]. Το βασικό κομμάτι της συναισθηματικής ασθένειας, είναι ο εγωκεντρισμός... Η αί-

σθηση ότι «εγώ μπορώ να κάνω τα πάντα», δεν χρειάζομαι κανέναν. Έχει κάποια χαρακτηριστικά, την εμμονή και τον ψυχαναγκασμό. Μέσα τη δυναμική της ομάδας, αρχίζεις να συνειδητοποιείς και να κατανοείς πολλά πράγματα [...]. Ουσιαστικά, οι επιστήμονες τι κάνουν; Παίρνουν την εμπειρία των ανθρώπων και την μεταφέρουν [...]. Αυτό ήταν το θέμα της ζωής μου, η ντροπή, η αδυναμία έκφρασης συναισθημάτων, ο φόβος να βιώσω συναισθήματα, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η απαξίωση των πάντων γιατί φοβάμαι στην ουσία να ανταγωνιστώ, να σταθώ στα πόδια μου και να πω «είμαι αυτός και είμαι ΟΚ», να μην κατηγορείς τους άλλους για ό,τι συμβαίνει, η ανάληψη της ευθύνης είναι δική μου ευθύνη [...]. Όσο έχω στήριξη, το παλεύω. Είναι πολύ δύσκολο όλο αυτό, με όλους αυτούς τους αντιπερισπασμούς [...]. Ακόμα το στηρίζω αυτό [...], μπορώ να κακοποιήσω τον εαυτό μου με οποιοδήποτε τρόπο και να είναι το ίδιο μοτίβο: εμμονή - ψυχαναγκασμός [...]. Κατανόηση ότι το πρόβλημά μου δεν είναι η ηρωίνη, δεν είναι τα ναρκωτικά [...] Ανάληψη της ευθύνης μου, πολύ εύκολα μπορώ να σου βρω δικαιολογίες,

- Έχω περάσει τρεις κύκλους, 21 χρόνια συνολικά, χρήσης - ημιχρήσης - κατάχρησης. Το 2011 πηγαίνω στο ΚΕΘΕΑ γιατί είμαι άστεγος και δεν έχω που να μείνω [...]. Πήγα και έκατσα επτά μήνες. Εκεί γίνεται η αλλαγή, μετρούσα μέχρι και το τσιγάρο (τρία-τέσσερα τσιγάρα τη μέρα). Το θέμα είναι ότι φτάνεις σε ένα σημείο και κουράζεσαι... άλλοι το έχουν σαν στόχο ζωής, τους αρέσει να είναι με αυτό το πράγμα και να περιστρέφονται γύρω από αυτό [...]. Το πρόγραμμα του ΚΕΘΕΑ έχει σαν αρχή ότι αλλάζει τρόπο σκέψης. Αν το κάνεις αυτό, υπάρχει περιθώριο. Αλλιώς, δεν κάνεις τίποτα. Δεν έχει να κάνει τόσο με το ναρκωτικό, μαθαίνεις έναν άλλο τρόπο ζωής [...]. Όταν δεν σε απασχολεί πλέον η χρήση και το πού θα βρω, θα πας να κάτσεις και στην πλατεία στο παγκάκι, με τα παιδάκια που παίζουν, θα πας να κάτσεις σε μια κοινή καφετέρια. Δεν θα πας εκεί που συχνάζουν οι χρήστες και οι διακινητές. Έτσι το έσβησα από μέσα μου αυτό,
- Υπήρξαν και στιγμές που πέρασα δύσκολα, είχα στο μυαλό μου να μην υποτροπιάσω. Ήθελα πολύ βαθιά να συνειδητώ, να μην έχω την ίδια διαδρομή. Αυτό που ήθελα ήταν να σχετισθώ με ανθρώπους (φίλους, να βρω γυναίκα), που να μην έχουν καμία σχέση με αυτό τον κόσμο, που είχαν μια άλλη ζωή, αυτούς που παλιότερα έλεγα «ξενέρωτους». Ήξερα πολύ βαθιά μέσα ότι αυτό δεν πρόκειται να γίνει, εάν εγώ δεν απαλλαγώ και δεν κρατήσω μια απόσταση από την προηγούμενη ζωή μου. Το ήξερα πολύ καλά και το ήθελα αυτό το πράγμα.

γ.3.6.2) Η περίπτωση των Ρομά

Τέλος, μια ειδική κατηγορία στο φάσμα των αποφυλακισμένων αποτελούν οι Ρομά. Η συγκεκριμένη κατηγορία φαίνεται ότι τροφοδοτεί σε σημαντικό βαθμό τον πληθυσμό των φυλακών: «Σε αυτό το διάστημα [...] έβλεπα πολύ κόσμο να βγαίνει από τη φυλακή και να ξαναπαίζουν γρήγορα [...]. Δεν βάλανε μυαλό. Είναι πολλοί που έχουν μάθει να κλέβουν, που ζουν έτσι, με κλοπές, με ληστείες. Βγαίνουν και κάνουν πάλι τα ίδια. Βγαίνουν με αναστολή και τα κάνουν όλα μετά [...]. Ειδικά αυτοί οι γύφτοι, που έχουν πολλά παιδιά, βγαίνει ο ένας, μπαίνει ο άλλος από τους δικούς [...]»²¹. Η πρόληψη

21. Βασισμένων σε εμπειρικά δεδομένα που παρήχθησαν μέσω συνεντεύξεων με έξι ανήλικους κρατούμενους στο ΕΚΚΝΑ, η Καρακλή (2012: 95 επ., 153) διαπιστώνει: «Για τους έφηβους/Ρομά [...] ο εγκλεισμός [...] είναι μια κατάσταση αρκετά συνηθισμένη, καθώς

της υποτροπής των Ρομά προϋποθέτει δράσεις που θα εξασφαλίσουν πρωτίστως την κοινωνική τους ένταξη:

- *Για μένα ο πιο σημαντικός παράγοντας για την επανένταξη είναι να αλλάξω ζωή, να φύγω από τον καταυλισμό, εγώ ή ο οποιοσδήποτε άλλος άνθρωπος εάν δεν αλλάξει εκεί που μένει θα συνεχίσει στην παρανομία [...]. Κοινωνική επανένταξη δεν πιστεύω ότι είναι κάτι εύκολο [...] τι να σου πω... υπάρχει επανένταξη εάν δεν ξέρεις να γράφεις ούτε το όνομά σου ... όταν δεν έχεις πάει ποτέ σχολείο; Και μετά και το άλλο, φταίμε και εμείς (οι Ρομά) δεν πάμε τα παιδιά στο σχολείο... και μετά εσείς... (εννοεί η υπόλοιπη κοινωνία) δεν μας θέλετε, δεν μας καταλαβαίνετε... Δεν δίνετε δουλειά σ' έναν τσιγγάνο γιατί λέτε είναι κλέφτης... αλλά εάν δεν του δώσεις δουλειά τι θα κάνει δεν θα κλέψει; Είμαστε άλλοι κόσμοι... Πρέπει να μας βάλτε στους δικούς σας ρυθμούς στη δικιά σας κοινωνία και μάλλον κάποιοι δεν θέλουν. Και γιατί να θέλουν αν περνούν καλά και βγάζουν λεφτά;*

IV. Επίλογος

Η διερεύνηση της δράσης και αλληλεπίδρασης των παραγόντων «διακινδύνευσης» αλλά και των προστατευτικών παραγόντων σε ό,τι αφορά την υποτροπή παρουσιάζει ιδιαίτερη επιστημονική αλλά και πρακτική αξία δεδομένου ότι θέτει τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές για την ανάπτυξη και εφαρμογή των πολιτικών πρόληψης και αντιμετώπισης του φαινομένου. Παράλληλα, ο πολυπαραγοντικός χαρακτήρας του εγκληματικού φαινομένου καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την απομόνωση, αποκωδικοποίηση και πλήρη κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των ως άνω αναφερόμενων παραγόντων με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να αναφερθεί σε ένα άρτιο επεξηγηματικό πλαίσιο γύρω από το φαινόμενο της υποτροπής στη βάση μιας σχέσης αιτίας και αιτιατού αλλά στη βάση μιας πιθανολόγησης.

Από την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων προέκυψε ότι οι συνεντευξιζόμενοι υπότροποι ήταν άγαμοι άνδρες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και χρήστες ναρκωτικών ουσιών ενώ διερευνώντας τους πιθανούς παράγοντες «διακινδύνευσης» για την υποτροπή κατά την ανηλικότητα αναδείχθηκε ο σημαντικός ρόλος της δομής και της λειτουργίας του οικογενειακού περιβάλλοντος, του σχολείου, των φιλικών συναναστροφών, καθώς και της πρώιμης εμπλοκής τόσο στην παραβατικότητα όσο και στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Παράλληλα, αναδείχθηκε ο προεξάρχων ρόλος της χρήσης ναρκωτικών ουσιών και της τοξικοεξάρτησης τόσο κατά την ανηλικότητα όσο και κατά την ενήλικη ζωή. Σύμφωνα μάλιστα με την αξιολογική κρίση των ίδιων των συνεντευξιζόμενων σχετικά με τους παράγοντες «δια-

κινδύνευσης» για την υποτροπή μεταξύ άλλων αναδείχθηκε η επιθυμία ή ανάγκη εξεύρεσης χρημάτων σε συνάρτηση με την τοξικοεξάρτηση ή ανεξάρτητα από αυτή, ο ρόλος της οικογένειας, του σχολικού περιβάλλοντος, της φυλακής, της προσωπικής επιλογής αλλά και της ίδιας της κοινωνίας. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο τρόπος με τον οποίο οι ως άνω αναφερόμενοι παράγοντες «διακινδύνευσης» δρουν και αλληλεπιδρούν με τους προστατευτικούς από την υποτροπή παράγοντες παραμένει ένα ερευνητικό ερώτημα το οποίο δεν έχει διερευνηθεί σε βάθος δημιουργώντας δυσχέρειες στην κατανόηση του ίδιου του φαινομένου και κατ'επέκταση στην αποτελεσματική αντιμετώπισή του.

Παρά ταύτα, οι προβαλλόμενοι προστατευτικοί παράγοντες - σύμφωνα με τις αντιλήψεις και τις εμπειρίες των συμμετεχόντων - αναφέρονται τόσο στη φάση της έκτισης της ποινής όσο και στο μετασφρονιστικό στάδιο. Σε αυτούς περιλαμβάνεται η κάλυψη βασικών αναγκών των δραστών κατά το πρώτο διάστημα της απόλυσής τους από τα καταστήματα κράτησης. Οι τελευταίες συνίστανται αρχικά στην εύρεση οικίας και την κάλυψη των σχετικών εξόδων. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται η σημασία της ύπαρξης ενός ισχυρού οικογενειακού ή/και φιλικού δικτύου υποστήριξης, όπως επίσης η οικονομική και ψυχοκοινωνική υποστήριξη του αποφυλακισμένου από φορείς μετασφρονιστικής μέριμνας. Ωστόσο, η ένταξη των αποφυλακισμένων στην αγορά εργασίας και η οικονομική αυτοδυναμία που αυτή συνεπάγεται δεν είναι σε θέση να συμβάλλουν στην επιτυχημένη κοινωνική επανένταξη αυτών, εάν οι τελευταίοι δεν προβούν στη μεταβολή του τρόπου σκέψης τους και της γενικότερης στάσης ζωής. Αναδείχθηκε ότι ορισμένοι δράστες (ιδίως όσοι εμπλέκονται σε εγκληματικά δίκτυα) αντιλαμβάνονται την παραβίαση της ποινικής νομοθεσίας και τις παράνομες δραστηριότητες εν γένει ως ένα μέσο για την απόκτηση οικονομικού κέρδους. Τα κέρδη αυτά εξασφαλίζουν για τους δράστες έναν πολυτελή τρόπο ζωής, ο οποίος δεν είναι εφικτό να επιτευχθεί με νόμιμα μέσα. Στις παραπάνω περιπτώσεις, η επιτυχής κοινωνική επανένταξη προϋποθέτει ότι ο αποφυλακισμένος θα επιλέξει συνειδητά την αποστασιοποίησή του από το έγκλημα. Σε αυτό το πλαίσιο είναι αναγκαίο να αναζητήσει νέες συναστροφές και να επιδιώξει την ένταξή του σε άλλα κοινωνικά δίκτυα, τα οποία δεν συνδέονται με την τέλεση αξιόποινων πράξεων.

Σε ό,τι αφορά άλλες ειδικές κατηγορίες δραστών, άτομα που θεωρούν ότι έχουν γαλουχηθεί με βάση το συμβατικό σύστημα αξιών και έχουν προβεί ευκαιριακά στην τέλεση αξιόποινων πράξεων ή/και στο πλαίσιο της επαγγελματικής τους δραστηριότητας (όπως λ.χ. οι οικονομικοί παραβάτες) προβάλλεται από τους ίδιους ότι διαθέτουν περισσότερες προοπτικές επιτυχούς κοινωνικής επανένταξης. Οι εν λόγω δράστες χρήζουν υποστήριξης προκειμένου να αξιοποιήσουν τα προσόντα και τις δεξιότητές τους, ώστε να επανέλθουν στον εργασιακό τους βίο. Η δε αποχή των τοξικοεξαρτημένων από το έγκλημα προϋποθέτει την επιτυχή ολοκλήρωση ενός θεραπευτικού προγράμματος, η οποία συχνά συνεπάγεται το τέλος μιας μακροσκελούς εγκληματικής σταδιοδρομίας. Τέλος, η πρόληψη της υποτροπής των Ρομά προϋποθέτει ευρύτερες δράσεις που θα εξασφαλίσουν πρωτίστως την κοινωνική τους ένταξη.

Σε γενικές γραμμές, τα ερευνητικά δεδομένα ανέδειξαν ότι η αποχή των αποφυλακισμένων από το έγκλημα απορρέει από έναν συνδυασμό παραγόντων σχετικών με γνωστικές διεργασίες και «περιστατικών ζωής». Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας πολύπτυχης αντεγκληματικής πολιτικής, που θα θέτει στο επίκεντρο την έμπρακτη υποστήριξη της κοινωνικής επανένταξης των

στις περισσότερες περιπτώσεις, κάποιο μέλος από το στενό οικογενειακό τους περιβάλλον, έχει βρεθεί ως έγκλειστος σε κάποιο Σφρονιστικό Κατάστημα της χώρας [...] η φυλακή αποτελεί «ένα αναγκαίο κακό» που πρέπει να το ζήσουν, όπως ο έζησαν και αρκετοί στενοί συγγενείς τους. Κάποιοι πιστεύουν ότι αδικήθηκαν, κάποιοι άλλοι ότι έπεσαν θύματα πλεκτάνης, σε κάθε περίπτωση η φυλακή για τους Ρομά, είναι μια γνωστή και συνηθισμένη κατάσταση. Άλλωστε, στο Σφρονιστικό Κατάστημα, οι περισσότεροι έφηβοι Ρομά, συμβιώνουν μαζί με τα αδέρφια τους ή τα ξαδέρφια τους». Σύμφωνα επίσης με την επιτόπια ανθρωπολογική έρευνα της Δέμελη (2007: 117) στη Γυναικεία Φυλακή Κορυδαλλού: «Για τις τσιγγάνες [...] ο εγκλεισμός αποτελεί ένα ενδεχόμενο αρκετά πιθανό στους κοινωνικούς τους κύκλους, η αριθμητική τους παρουσία μέσα στη φυλακή είναι σταθερά έντονη κι έτσι παρέχεται η δυνατότητα στις νεοφερμένες για κοινωνικοποίηση μέσα στη φυλακή με την ένταξη τους στις ήδη υπάρχουσες ομάδες [...] τσιγγάνων».

αποφυλακισμένων. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει την αναγκαιότητα για τη διεξαγωγή περαιτέρω συστηματικών εμπειρικών ερευνών, ώστε να αναδειχθούν με μεγαλύτερη πληρότητα οι επιβαρυντικοί και προστατευτικοί παράγοντες ως προς την υποτροπή και η μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

V. Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία

α) Ελληνική

Αλεξιάδης Στ. (2004) *Εγκληματολογία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας

Αλοσκόφης Ο. (2012) *Ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Αρχιμανδρίτου Μ. (2000) *Η ανοικτή έκταση της ποινής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Γιαννούλης Γ. (2017) *Η επικινδυνότητα του δράστη και η εκτίμηση κινδύνων από δικαιοκρατικής σκοπιάς*, Αθήνα: Π.Ν. Σάκκουλας

Γιοβάνογλου Σ. (2012) Το «πέρασμα στη φυλακή» και τα προβλήματα των κρατουμένων, στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη δικαιοσύνη* (σ. 375-418), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας

Δασκαλάκης Η. (1981) *Μεταχείριση εγκληματία*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Δέμελη Π.-Τ. (2007) *Μάνες υπό περιορισμό: Μητρικές αναπαραστάσεις σε μια ελληνική γυναικεία φυλακή* (Διδακτορική διατριβή), Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ζαραφώνιτου Χ. (2004) *Εμπειρική εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

Ζαραφώνιτου Χ., Κοντοπούλου Ε., Λεμπέση Μ., Πανάγος Κ. (2018) Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο, στο: Χ. Ζαραφώνιτου, Φ. Μηλιώνη, Π. Κόλλια (επιμ.), *Πρακτικά 1ου ετήσιου συνεδρίου με θέμα «ΕΠΑΝΟΔΟΣ: Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη»* (σ. 41-86), Αθήνα: Διόνικος

Ίσαρη Φ. & Πουρκός Μ. (2015) Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας: Εφαρμογές στην ψυχολογία και στην εκπαίδευση, ΕΜΠ: Αθήνα

Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Μπιτζιλέκης Ν., Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. (2016) *Δίκαιο των ποινικών κυρώσεων*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

Καρακλή Σ. (2012) *Βιογραφικά πλαίσια ελλήνων ανήλικων παραβατών: Χαρακτηριστικά & εμπειρίες εγκλείστων εφήβων στο ειδικό σωφρονιστικό κατάστημα νέων Αυλώνα* (Διπλωματική εργασία), Πάτρα: ΕΑΠ

Κασάπογλου Ά. (2016) Οικονομική κρίση και κρατούμενοι για οικονομικά εγκλήματα και εγκλήματα του λευκού κολάρου, στον *Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή Ν. Κουράκη* (σ. 2551-2586), Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Κουράκης Ν., Μηλιώνη Φ. & ερευνητική ομάδα φοιτητών Νομικής Σχολής Αθηνών (1995), *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Κουράκης Ν. & Σταθουλοπούλου Ε. (2007) Προβλήματα υποτροπής νεαρών κρατουμένων. Πορίσματα επαναληπτικής (follow-up) έρευνας του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών (Πανεπιστήμιο Αθηνών), στο: Στ. Γεωργούλας (επιμ.), *Η εγκληματολογία στην Ελλάδα σήμερα* (σ. 45-55), Αθήνα: ΚΨΜ

Κουράκης Ν. (2009) *Ποινική καταστολή*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας

Κρανιδιώτη Μ. & Σπύρου Στ. (2010) Επανεγκλεισμός παραβατών του νόμου περί ναρκωτικών σε σωφρονιστικό κατάστημα και θεραπευτικά προγράμματα: "Nothing works" ή "something works";, στον *Τιμητικό Τόμο Κ.Δ. Σπινέλλη* (σ. 645-668), Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Παλούκη Π. (2015) Εικόνες φυλακής μέσα από βιογραφικές αφηγήσεις εγκλείστων: Η περίπτωση των οικονομικών εγκληματιών, *Εγκληματολογία* 1-2: 140-145

Παπαθανασόπουλος Ε. (2010) Ιστορίες ζωής ως μεθοδολογικό εργαλείο εγκληματολογικής ανάλυσης, στον *Τιμητικό Τόμο Κ.Δ. Σπινέλλη* (σ. 269-281), Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας

Πιτσελά Α. (2012) Εισαγωγή στην έρευνα με θέμα «Κρατούμενοι και ανθρώπινα δικαιώματα στις ελληνικές φυλακές», στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη δικαιοσύνη* (σ. 271-280), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας

Πιτσελά Α. (2013) *Η ποινική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας

Σπινέλλη Κ. & Κρανιδιώτη Μ. (2009) Κανόνες δεοντολογίας για τους Έλληνες εγκληματολόγους: Πρόταγμα του 21^{ου} αιώνα; , στο Μ. Κρανιδιώτη (επιμ.), *Προσφορά τιμής στην Α. Τσήτσουρα* (σ. 549-589), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας

Τσίγκανου Ι. (2016) *Το εγκληματικό φαινόμενο στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Παπαζήσης

Τσιώλης Γ. (2006) *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις - Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική

Τσιώλης Γ. (2014) *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική

β) Ξενογλωσση

Andrews D. & Bonta J. (1994) *The psychology of criminal conduct*, Cincinnati: Anderson

Andrews D., Bonta J., Wormith S. (2006) The recent past and near future of risk and/or need assessment. *Crime and Delinquency* 52: 7-27

Beech A. & Ward T. (2004) The integration of etiology and risk in sexual offenders: A theoretical framework, *Aggression and Violent Behavior* 10: 31-63

Blumstein A., Cohen J., Roth J., Visher C. (1986) *Criminal careers and career criminals*, Washington: National Academy Press

Bonta J. (1996). Risk-needs assessment and treatment, in: A. Harland (ed.), *Choosing correctional options that work* (pp. 18-32), Thousand Oaks: SAGE

Bonta J., Law M., Hanson R. (1998) The prediction of criminal and violent recidivism among mentally disordered offenders: A meta-analysis, *Psychological Bulletin* 123: 123-142

Brunswick A.F. & Boyle J.M. (1979) Patterns of drug involvement: Developmental and secular influences on age at initiation, *Youth and Society* 11: 139-162

Catalano R. & Hawkins J. (1996) The social development model: A theory of antisocial behavior, in: J. Hawkins (ed.), *Delinquency and crime: Current theories*, Cambridge: Cambridge University Press

D'Amico E., Edelen M., Miles J., Morral A. (2008) The longitudinal association between substance use and delinquency among high-risk youth, *Drug and Alcohol Dependence* 93: 85-92

Davis C., Bahr S., Ward C., The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society, *Criminology and Criminal Justice* 13: 446-469

De Vries Robbé M., Mann R., Maruna S., Thornton D. (2015) An exploration of protective factors supporting desistance from sexual offending, *Sexual Abuse* 27: 16-33

Dembo R., Williams L., Fagan J., Schmeidler J. (1993) The relationships of substance abuse and other delinquency over time in a sample of juvenile detainees, *Criminal Behavior and Mental Health* 3: 158-179

Dembo R., Wothke W., Seeberger W., Shemwell M., Pacheco K., Rollie M., Schmeidler J., Livingston S. & Hartsfield A. (2002) Testing a longitudinal model of the relationships among high-risk youths' drug sales, drug use, and participation in index crimes, *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse* 11: 37-61

Doherty E. & Ensminger M. (2013) Marriage and offending among a cohort of disadvantaged African Americans, *Journal of Research in Crime and Delinquency* 50: 104-131

- Farrington D. (1986) Age and crime, in: M. Tonry & N. Morris (eds), *Crime and justice: An annual review of research* (7, 189-250), Chicago: University of Chicago Press
- Farrington D. (2003) Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues-The 2002 Sutherland Award Address. *Criminology* 41: 221-255
- Farrington D. (2005) Introduction to integrated developmental and life-course theories of offending, in: D. Farrington (ed.), *Integrated developmental and life-course theories of offending* - Vol. 14, New Brunswick: Transaction
- Farrington D. & West D. (1995) Effects of marriage, separation, and children on offending by adult males, in: Z. Blau & J. Hagan (eds), *Current perspectives on aging and the life cycle* - Vol. 4, Greenwich: JAI Press
- Garmezy N. (1993) Children in poverty: Resilience despite risk, *Psychiatry* 56: 127-130
- Gendreau P., Little T., Goggin C. (1996) A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works!, *Criminology* 34: 575-607
- Giordano P., Cernkovich S., Rudolph J. (2002) Gender, crime and desistance: Toward a theory of cognitive transformation, *American Journal of Sociology* 107: 990-1064
- Glowacz F. & Born M. (2015) Away from delinquency and crime: resilience and protective factors, in: J. Morizot & L. Kazemian (eds), *The development of criminal and antisocial behavior* (pp. 283-294), New York: Springer
- Graffam J., Shinkfield A., Lavelle B., McPherson W. (2004) Variables affecting successful reintegration as perceived by offenders and professionals, *Journal of Offender Rehabilitation* 40: 147-171
- Hanson R.K. (2009) The psychological assessment of risk for crime and violence, *Canadian Psychology* 50: 172-182
- Hanson R.K. & Harris A. (2000) Where should we intervene? Dynamic predictors of sexual offense recidivism, *Criminal Justice and Behavior* 27: 6-35
- Horney J., Osgood D., Marshall I. (1995) Criminal careers in the short-term, *American Sociological Review* 60: 655-673
- Kazemian L. (2015) Desistance from crime and antisocial behavior, in: J. Morizot & L. Kazemian (eds), *The development of criminal and antisocial behavior* (pp. 295-312), New York: Springer
- Kreager D., Matsueda R., Erosheva E. (2010) Motherhood and criminal desistance in disadvantaged neighborhoods, *Criminology* 48: 221-258
- Laub J. & Sampson R. (2001) Understanding desistance from crime, *Crime and Justice* 28: 1-69
- Laub J. & Sampson R. (2001) Understanding desistance from crime, in: M. Tonry (ed.), *Crime and justice*, Chicago: University of Chicago Press
- Laub J., Nagin D., Sampson R. (1998) Trajectories of change in criminal offending: Good marriages and the desistance process, *American Sociological Review* 63: 225-238
- Le Blanc M. (1997) Socialization or propensity: A test of an integrative control theory with adjudicated boys, *Studies on Crime and Crime Prevention* 6: 200-224
- Lodewijks H., De Ruiter C., Doreleijers T. (2010) The impact of protective factors in desistance from violent reoffending, *Journal of Interpersonal Violence* 25: 568-587
- Loeber R., Farrington D., Stouthamer-Loeber M., White H. (2008) *Violence and serious theft, Development and prediction from childhood to adulthood*, New York: Taylor & Francis
- Losel F. & Farrington D. (2012) Direct protective and buffering protective factors in the development of youth violence, *American Journal of Preventive Medicine* 43: S8-S23
- Luthar S. (2006) Resilience in development: a synthesis of research across five decades, in: D. Cicchetti & D. Cohen (eds), *Developmental Psychopathology* - Vol. 3, New York: Wiley
- Maltz M. (1984, 2001) *Recidivism*, Orlando: Academic Press
- Maruna S. (2001) *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*, Washington: American Psychological Association
- Mason W., Hitchings J., Spoth R. (2007) Emergence of delinquency and depressed mood throughout adolescence as predictors of late adolescent problem substance use, *Psychology of Addictive Behaviors* 21: 13-24
- Masten A. & Obradovic J. (2006) Competence and resilience in development, *Annals of the New York Academy of Sciences* 1094: 13-27
- Matza D. & Sykes G. (1957) Techniques of neutralization: A theory of delinquency, *American Sociological Review* 6: 664-670
- Moffitt T.E. (1993) Adolescence-limited and life-course persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy, *Psychological Review* 100: 674-701
- Morizot J. & Kazemian L. (2015) Introduction: Understanding criminal and antisocial behavior within a developmental and multidisciplinary perspective, in: J. Morizot & L. Kazemian (eds), *The development of criminal and antisocial behavior* (pp. 1-18), New York: Springer
- Morizot J. & Le Blanc M. (2007) Behavioral, self and social control predictors of desistance from crime: A test of launch and contemporaneous effect models, *Journal of Contemporary Criminal Justice* 23: 50-71
- Mulder E., Brand E., Bullens P., van Marle H. (2011) Risk factors for overall recidivism and severity of recidivism in serious juvenile offenders, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 55: 118-135
- Mulvey E., Schubert C., Chassin L. (2010) Substance use and delinquent behavior among serious adolescent offenders, *Juvenile Justice Bulletin*: 1-16
- Noltmeyer A. & Bush K. (2013) Adversity and resilience: A synthesis of international research, *School Psychology International* 34: 474-487
- O'Donnell I., Baumer E., Hughes N. (2008) Recidivism in the Republic of Ireland, *Criminology and Criminal Justice* 8: 123-146
- Piquero A., Farrington D., Blumstein A. (2007) *Key issues in criminal career research*, Cambridge: Cambridge University Press
- Resnick M., Ireland M., Borowsky I. (2004) Youth violence perpetration: What protects? What predicts? Findings from the national longitudinal study of adolescent health, *Journal of Adolescent Health* 36: 424-433
- Ringland C. (2013) Measuring recidivism: Police versus court data, *Crime and Justice Bulletin* 175: 1-12 <www.bocsar.nsw.gov.au>
- Sampson R. & Laub J. (1993) *Crime in the making: Pathways and turning points through life*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Sampson R. & Laub J. (2003) Life course desisters? Trajectories of crime among delinquent boys followed to age 70, *Criminology* 41: 555-592
- Savolainen J. (2009) Work, family and criminal desistance: Adult social bonds in a Nordic welfare state, *British Journal of Criminology* 49: 285-304
- Shover N. (1996) *Great pretenders: Pursuits and careers of persistent thieves*, Boulder: Westview
- Skardhamar T. & Savolainen J. (2014) Changes in criminal offending around the time of job entry: A study of employment and desistance, *Criminology* 52: 263-291
- Theobald D. & Farrington D. (2009) Effects of getting married on offending: Results from a prospective longitudinal survey of males, *European Journal of Criminology* 6: 496-516
- Thornberry T. & Krohn M. (2001) The development of delinquency: An interactional perspective, in: S. White (ed.), *Handbook of youth and justice*, New York: Plenum
- Tripodi S., Kim J., Bender K. (2010) Is employment associated with reduced recidivism? The complex relationship between employment

- and crime, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 54: 706-720
- Uggen C. (2000) Work as a turning point in the life course of criminals: A duration model of age, employment and recidivism, *American Sociological Review* 67: 529-546
- Van Schellen M., Poortman A., Nieuwbeerta P. (2012) Partners in crime? Criminal offending, marriage formation, and partner selection, *Journal of Research in Crime and Delinquency* 49: 545-571
- Vold G.B., Bernard T.J., Snipes J.B. (1998). *Theoretical criminology*, New York: Oxford University Press.
- Warr M. (1993) Age, peers, and delinquency, *Criminology* 31: 17-40
- Warr M. (1998) Life-course transitions and desistance from crime, *Criminology* 36: 183-216
- Wilson D. (2013) Recidivism, in: E. McLaughlin & J. Muncie (eds), *The SAGE Dictionary of Criminology* (pp. 366-368), Los Angeles: SAGE
- Wilson J., Rojas N., Haapanen R., Duxbury E., Steiner H. (2001) Substance abuse and criminal recidivism, *Child Psychiatry and Human Development* 31: 297-312
- Wright J. & Cullen F. (2004) Employment, peers, and the life-course transitions, *Justice Quarterly* 21: 183-205
- Zara G. & Farrington D. (2016) *Criminal recidivism: Explanation, prediction and prevention*, New York: Routledge

